

Cumhuriyet'in Kuruluş Anlatısında Bir Toplumsal Tabaka: "Eşrâf"

Fatma Eda Çelik, École Pratique des Hautes Études (EPHE) – Université PSL,
Tarih ve Filoloji Bilimleri

ORCID: 0000-0002-2307-4796

E-Posta: fatmaedacelik@gmail.com

Meryem Çakır Kantarcıoğlu, Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0002-9833-0280

E-Posta: meryem.cakir@dicle.edu.tr

Özet

Cumhuriyet'in kuruluş anlatılarında, Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren Mondros Mütarekesi'nden Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süreçte, Anadolu'da eşrâf adı verilen bir toplumsal kesim öne çıkar. Anlatılarda eşrâf, bu değişim sürecinin dinamikleri, niteliği ve adlandırılmasında önemli bir işlev üstlenir. Cumhuriyet'in içine doğduğu koşullar ile Cumhuriyet'in ilanına giden süreçteki toplumsal ilişkilerin çözümlenmesinde belirleyici bir öneme sahiptir. Ancak, eşrâfın rolü, anlatılarda kendine biçilen işlevle sınırlı kalır. Osmanlı'daki güçlü devlet geleneği veya bağımlı kapitalistleşme dinamiklerinden dolayı ve sivil toplumun veya burjuvazinin yeterince gelişmemesi nedeniyle değişim sürecinin tepeden gerçekleştirildiği, bürokratik nitelikte olmasının veya asker-sivil aydınların öncülüğündeki bir ittifak şeklinde yaşanmasının zeminini oluşturduğu iddia edildiği için, eşrâf potansiyeli sınırlandırılmış veya bu dönemde ancak bir ittifak içinde belirli bir rol oynayabilmiş bir toplumsal kesim olarak görülür. Eşrâfın tarihsel ve toplumsal olarak nasıl bir toplumsal tabaka olduğu sorunsallaştırılmaz ve incelenmez. Bu okumanın, sürecin sınıfsal çözümlenmesi, devrim ve burjuva devrimi analiz ve kavramsallaştırmaları ile yeni devletin sınıfsal niteliğine ilişkin kuramsal analizlerine zemin oluşturan kurucu bir işlevi vardır.

Bu makale, Cumhuriyet'in kuruluş anlatısı ile tarihsel gerçeklik arasındaki ilişkinin sorgulanması ve Cumhuriyet'in toplumsal ilişkilerin bütünlüğü içinde anlaşılabilmesi için, sürekli bilimsel tarihi anlatılara konu edilen ancak ayrıntılı şekilde tanımlanmayan ve incelenmeyen bir toplumsal kesim olarak eşrâfın, somut tarihsel gerçekliği içinde incelenmesi gerektiği iddiasını taşıyor. Bu iddiaya temel oluşturmak üzere, toplumsal ilişkiler içinde eşrâfın nasıl konumlandırılacağına ilişkin yönetsel, tarihsel ve kuramsal bir öneri getiriyor. Bir tarihsel yönetim sosyolojisi bağlamında bu iddianın temellendirilebileceğini savunuyor. Bu öneri çerçevesinde, öncelikle eşrâfın Osmanlı kırında hâkim olan borç ilişkileri ve 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 150 yıla yayılan bir çiftlikleşme-kapitalistleşme sürecinin parçası olarak temelde büyük toprak

sahipliğine dayanan, bu sürecin özgün dinamikleri nedeniyle zirai, mali (tefecî, sarraf, banker) ve ticari (tüccar) sermayeyi de birleştiren kapitalist bir sınıflaşmanın ürünü burjuva sınıfı içinde “kır kökenli” veya “kırsal burjuvazi” olarak adlandırılabilir bir tabaka olduğunu ortaya koyuyor. Daha sonra, özel olarak ele aldığı 1918-23 tarihsel kesitine yoğunlaşacağı, 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, bu konumlanmaya somut görünümünü veren merkezi ve yerel meclislerdeki varlığına, örgütlenmesine ve örgütleyici faaliyetlerine yoğunlaşıyor ve alınmasına öncülük ya da etki ettiği kararlardan birkaç örnekle bu savı pekiştirmeyi amaçlıyor. Makale, bu çerçevede içinde, Cumhuriyet’in kuruluş sürecinin sınıfsal analizine katkı sunmayı ve bu süreçte ortaya çıkan yeni iktidar mekanizmaları içinde egemen sınıf iddiasını taşıyan bir sınıfın nasıl örgütlendiğini tarihsel ve toplumsal temelleriyle ortaya koymayı hedefliyor.

Anahtar Kelimeler: Eşrâf, Kırsal Burjuvazi, Cumhuriyet, Merkezi ve Yerel Meclisler, Tarihsel Yönetim Sosyolojisi.

“Eşrâf”: A Social Stratum in the Narrative of the Early Republican Period

Abstract

In the founding narratives of the Republic of Turkey, spanning from the Armistice of Mudros that concluded the First World War to the proclamation of the Republic, a social segment in Anatolia, known as “*eşrâf*” (local notables), comes to the fore. In these narratives, *eşrâf* undertake an important function in shaping the dynamics, characteristics and identification of this period of change. They have a decisive importance in the analysis of the conditions in which the Republic was born and the social relations in the process leading to the proclamation of the Republic. However, the role of the *eşrâf* remains confined to their designated functions within the narratives. Since it is claimed that due to the strong state tradition or dependent capitalization dynamics in the Ottoman Empire, and hence, the precarity of the civil society or the bourgeoisie, the process of change is seen to have been initiated from top down, bureaucratic in nature, or to have been realized by means of an alliance led by military-civilian intellectuals, the *eşrâf* are considered as a social group whose potential is restricted or role is confined to certain alliances. What kind of a social stratum the *eşrâf* are, historically and socially, not problematized or examined. This interpretation has a founding function that provides the groundwork for the class analyses of the process, analyses and conceptualizations of revolution and bourgeois revolution, and theoretical analyses of the class character of the new state.

This article claims that in order to question the relationship between the founding narrative of the Republic and historical reality, and to understand the Republic in the integrity of social relations, the *eşrâf*, as a social segment that is constantly subject to historical narratives but not defined and examined in detail, should be examined in their concrete historical reality. In order to provide a basis for this claim, the article propose a

methodological, historical and theoretical framework through which how notables can be positioned in social relations. It argues that this claim can be justified in the context of a historical sociology of government. Within this proposed framework, primarily, it reveals that *eşrâf* are of a social stratum, initially originated from tax-farmers and big landowners, defined as “rural-origin” or “rural bourgeoisie”, as a part of bourgeois class, and particularly as an artifact of a capitalist class formation combined agricultural, financial (moneylender, money changer, banker), and commercial (merchant) capital through a process of capitalization in the Ottoman countryside from the second half of the 18th century onwards by means of debt relations and appropriation/dispossession. Subsequently, the article focuses on the 19th century and the first quarter of the 20th century, with a particular emphasis on the historical section spanning from 1918 to 1923. In order to disclose the class positioning of *eşrâf* in this period, it examines the concretized forms of this positioning, by disclosing the presence, organization, and organizational activities in central and local councils. This brief appearance of *eşrâf* is reinforced with examples of the decisions they spearheaded or influenced. Within this framework, the article seeks to contribute to the class analysis of the Republic’s founding process, revealing, with its historical and social underpinnings, how a class asserting itself as the dominant class was organized and mobilized within the new power mechanisms emerging during the process.

Keywords: *Eşrâf*- Local Notables, Rural Bourgeoisie, Republic, Central and Local Councils, Historical Sociology of Government.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı’nı sona erdiren Mondros Mütarekesi’nden Cumhuriyet’in ilanına kadar geçen ve genelde literatürde kuruluş süreci olarak adlandırılan süreçte, ne zaman başkent İstanbul dışında kalan, Anadolu’daki toplumsal kesimler anlatılmak istense, ilk sırada *eşrâf* adı verilen toplumsal tabakaya işaret edilir. *Eşrâf*, (küçük) köylüyle birlikte, yer yer toprak ağalarıyla iç içe geçerek, yer yer onlara paralel, çizilen Anadolu resmini belirler. Anlatıda kendine tartışmasız bir yer bulmakla beraber, somut toplumsal ilişkiler içindeki oluşum, görünüm ve konumu çoğu zaman belirsizdir. Somut bileşenleri ve süreç içindeki gelişimi içinde görülmez; amorf biçimde tanımlanmadan bırakılır; diğer kesimlerle ilişkisi eklektiktir. Anadolu’nun ve Anadolu merkezli değişim sürecinin kurgusal anlatısını tamamlamak için, teorik olarak kurgulanmış bir öğeye benzer. Bu kurgu içinde bağımlı bir bileşendir. Onun için, değişim sürecinde diğer toplumsal tabakalarla kurduğu ilişki gibi, toplumsal ve siyasal örgütlenmelerdeki yeri de kurgu içindeki işlevine göre belirlenir.

Anlatıdaki merkezi rolü düşünüldüğünde, *eşrâf*, Cumhuriyet’in içine doğduğu koşullar ile Cumhuriyet’in ilanına giden süreçteki toplumsal ilişkilerin

çözümlemesinde belirleyici bir işleve sahiptir. Hem sınıfların veya burjuvazinin yokluğunu temel alan bürokratik-modernleştirici değişim süreci anlatısında hem de sınıflı bir toplum olmasına rağmen burjuvazinin yeterince gelişim olanağı bulamadığı ve devrimin ittifaklara dayanarak yapılabildiği devrim sürecine ilişkin literatürde önemli bir işleve sahip olmuştur. Sürecin sınıfsal çözümlemesi, devrim ve burjuva devrimi analiz ve kavramsallaştırmaları ile egemen sınıf ve yeni devletin sınıfsal niteliğine ilişkin kuramsal analizler bu çerçeveye eşlik eder.

Kuruluş sürecini belirleyen bu iki hegemonik anlatıyı, bir, eşrâfın burjuva sınıf oluşumu içindeki yokluğu veya burjuvazinin bir fraksiyonu olarak görülmeyişi; iki, burjuva sınıf oluşumu içindeki güçsüzlüğü olarak özetleyebiliriz. Makale, önce, bu iki hegemonik anlatıyı ve bu anlatılar içinde kurgusal olarak eşrâfın kendine nasıl bir yer bulduğunu ele alacak. Sonra bu anlatıları temel alan eşrâfın yerel ve merkezi yönetsel mekanizmalar içindeki yokluğu veya eklektik olarak varlığı kabulünü irdelenecek. Bu iki sorgulama, hem toplumsal iktidarın yeniden biçimlenmesinde egemen sınıf oluşumu hem de İstanbul ve Anadolu'daki siyasal iktidar oluşumları içinde eşrâfın yerinin sorunsallaştırılması ve görünür kılınması için büyük önem taşıyor. Hegemonik hale gelmiş söz konusu bu iki anlatı ile tarihsel gerçeklik arasındaki ilişkinin sorgulanması için, eşrâf, somut tarihsel ve toplumsal ilişkiler bütünlüğü içinde görünür kılınmaya çalışılacak.

Cumhuriyet'in kuruluş anlatısı ile tarihsel gerçeklik arasındaki ilişkinin sorgulanması ve Cumhuriyet'in toplumsal ilişkilerin bütünlüğü içinde anlaşılabilmesi için, literatürde sürekli referans verilen ancak ayrıntılı şekilde tanımlanmamış ve incelenmemiş bir toplumsal kesim olarak eşrâfın, somut tarihsel gerçekliği içinde incelenmesi gerekmektedir.

Eşrâfın yeni bir bakış açısıyla görünür kılınabilmesi için, makale, sınıf oluşumları ile devleti bir arada görmemizi sağlayacak bir tarihsel yönetim sosyolojisi okuması yapmaya odaklanacaktır.¹ Toplum-devlet ikiliğini aşmamızı sağlayacak bu yöntem, toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçimi ve bu örgütlenmede sınıfların değişen konumunu bir arada görmemize imkân vereceği için,² iktidar değişikliğini de kapsayacak şekilde yeni devletin oluşumunda eşrâfın nasıl konumlandığını, bir başka deyişle, bu konumlanmanın devlet oluşumunu nasıl etkilediğini görmemizi sağlayacaktır. Eşrâf, Osmanlı toplumsal yapısı içinde yerelliklere ve zamana göre farklı hukuki statüler kazanmış ve sınıfsal konumlanmalar içinde olmuş dinamik bir toplumsal tabaka olduğu için, bu çözümleme, kuruluş sürecini anlamamızı kolaylaştırdığı takdirde 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan 150 yıllık çiftlikleşme-kapitalistleşme sürecinin içinde değerlendirilecek; ancak, asıl olarak 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki sınıfsal konumlanmalar ve toplumsal-siyasal örgütlenmeler ile sınırlı kalacaktır. Bunun için bu ilk çeyrekte merkezi

ve yerel meclisler içindeki genel görünümü önemli olacaktır. Bu organların örgütlenme ve beşeri-mali kaynakları seferber etme süreçlerindeki varlığı, özel olarak mercek altına alınacaktır. Karar alma süreçlerindeki rolü ise, daha detaylı ve yalnız buna yönelik bir çalışmayı gerektirdiği için, kapsam dışı bırakılacaktır. Ayrıca, eşrâfa tarihsel ve toplumsal ilişkiler içinde görünürlük kazandırılırken, asıl olarak yakın dönemli ikincil el kaynakların bize sunduğu yeni veriler esas alınacak, ancak yer yer birincil kaynaklara başvurulacaktır. Bu çerçevede içinde eşrâfa görünürlük kazandırılarak, Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde toplumsal ve siyasal örgütlenmedeki değişimin sınıfsal analizine katkı sunulması hedeflenmektedir.

Erken Cumhuriyet Dönemi Yazınında “Eşrâf”ın Tanımı

Erken Cumhuriyet dönemi anlatısında eşrâfı bir teorik kurgunun parçası olarak konumlandıran yaklaşımlardan, sosyal bilimler içinde en güçlü hegemonik duruşa sahip olmuş olanı devlet merkezci yaklaşımdır. Bu yaklaşımın temeli, Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) – feodalizm tartışmaları sırasında atılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, mülkiyet ve üretim ilişkileri itibarıyla, Batı Avrupa'daki feodal üretim tarzından farklılaşan bir üretim tarzı olduğunu savunanlar, tarımsal artığın üreticilerden yerel olarak güçlü bir feodal beyler sınıfı aracılığıyla değil, güçlü bir merkezi devlet aracılığıyla çekildiğini ileri sürmüşlerdir (Divitçioğlu, 1967: 82-83, 119-120; Oyan, 1998: 153-157). Toprağın çıplak mülkiyeti (rakabesi) devlette olduğu için, istisnai olarak toprak üzerinde serbest mülkler ve vakıflar kurulmuş olsa da, topraktan çekilen rant, ister aynı ister nakdi olsun, devlete ödenen vergi içinde kapsamaktadır. Artı-ürüne doğrudan feodal beyler el koymaz. Savaşçılar-yöneticiler artığa devlet adına ve devlet memuru (sipahi, mültezim) olarak el koyar. O nedenle, üretim ilişkilerinin temelde devlet ve üretici köylü arasında kurulduğu; doğrudan artığa el koyanlarla devlet arasındaki çelişkinin tali, bölüşüm ilişkilerine içkin ve merkezi devletin gücüne bağlı olduğu varsayılmıştır. Devlet ve onunla özdeş sultan üstün otoriteyi temsil eder; maiyeti dışındakiler, tüm halk kesimlerini, yani reayayı oluşturur. İlkinin ikinci üzerinde mutlak ve keyfi bir otoritesi vardır.

Çözümlemeye mülk'ten, mülk edinilmiş şey'den başladığı için, mülk edinme sürecinin kendisine yabancılaşmıştır. Oysa, mülk edinilen ürünün kendisinden, yani mülkiyetten önce, temellük etme süreci gelir.³ Mülkiyet ilişkileri, hâlihazırda var olan bir mülkle değil, artığa mülk olarak el koymayla başlar. Tarihsel olarak üründen önce insan ve ürünlerle insanlar arasındaki ilişkilerden önce insanlar arasındaki toplumsal ilişkiler gelir. Mülk edinme süreci üretim ilişkilerine içkindir. Üretim ve mülkiyet ilişkileri içine giren insanlar, birbirleriyle “yatay ve dikey ilişkiler” içine girerler. Birincisi, “doğrudan üreticilerin kendi aralarındaki,

yani, dolayimsız üretim süreci içinde birbirleriyle, araçlarıyla ve toprakla olan ilişkileri” olarak “yatay ilişkiler”; ikincisi ise, “içsel olarak çatışmacı mülkiyet ilişkileri”, “artığın çekilip alınması ilişkisi” olarak “dikey ilişkiler”dir (Üşür, 1992: 447; Brenner, 1985: 10-11, 26). Bu ilişkiler, üretim ve mülkiyet ilişkilerinin biçimlenmesinde sömürü ve tahakküm ilişkilerinin eş zamanlı rolü olduğunu gösterir (Öğütte ve Çeğin, 2010: 52-59). Toplumsal tabakalaşma ve çatışma, yani sınıf dinamikleri, sömürü ve tahakküm ilişkilerinin eş zamanlı ürünüdür. Oysa, ATÜT’te olduğu gibi mülkiyet ilişkileri mülkiyet biçimi üzerinden tanımlandığı zaman, bu ilişkileri belirleyen toplumsal ve sınıfsal boyut ortadan kaybolmakta; dahası sömürü ilişkileri yok sayılmaktadır (Oyan, 1998: 156). Tabakalaşma ve çatışma sürecinde tahakküm ilişkileri tekleştirilmektedir.

Osmanlı’da toprak sultanın veya aynı anlama gelecek şekilde devletin (Beytülmal) mülkü olarak görüldüğü ve artı-ürüne vergi yoluyla el konulduğu için (Divitçioğlu, 1967: 45, 66), tek bir tahakküm ilişkisi, devlet/devlet memuru ile köylü/köylü toplulukları arasındaki ilişki belirleyici olmaktadır. Bu akıl yürütme biçimi, tahakküm ilişkileri üzerinden belirlenen ve toplumu iki temel zümreye (askerî sınıf-reaya) ayıran ilişkilerden ayrı mülk sahibi ile doğrudan üretici arasında kurulan bir sömürü ilişkisinden kaynaklı bir sınıflaşma olmadığı (Divitçioğlu, 1967: 68-69, 82-83, 92), yani Osmanlı’nın sınıflı bir toplum olmadığı önermesinin temeli olmuştur. Zümre-temelli bir hâkim sınıf-tabii sınıf yapılanması öngörülmüştür (Divitçioğlu, 1967: 134). Kurgu dâhilinde reayadan devlet dışında, ondan bağımsız artık çeken bir tabaka kalmamıştır (Bkz. Islamoğlu, 1991: 18-19).

Burada karşımıza küçük bir nüans çıkar. Osmanlı’nın sınıflı toplum olmadığı tezi, devlet merkezci yaklaşım içinde öncelikle iki şekilde açıklanır. İlki, İdris Küçükömer’in (2007: 35-36) padişahı merkezi egemenliğin tek kaynağı, devleti de “üretimde dâhil olamadan üstten artık ürün alan bir asker-devlet” olarak tanımladığı çözümleridir. Bu çözümlere göre Osmanlı’da yapısal olarak sınıflar yoktur. Küçükömer, bunu şu sözlerle ifade eder (2007: 35): “Emekçiler karşısında bir üretim gücüne sahip olarak sadece padişah vardı. Padişah sınıf olmadığı gibi, onun rütbe verdiği ve istediği zaman değiştirebildiği alt gruplara da sınıf olarak bakılamaz. Yani emekçi olmadıkları gibi üretim aracı sahibi de değillerdi.” İkincisi, tahakküm ilişkilerinin devlete bağımlı, organik olarak onun tarafından içerilmiş ama onunla göreceli çatışma halinde bir devlet memurları sınıfı doğurduğunu kabul eden görüştür. Divitçioğlu (1967: 119-120), artı-üründen pay alan sultanın maiyetindeki kul veya Türk asıllı asker, idareci ve ulema zümrelerinden oluşan tüm devlet memurlarını egemen bir sınıf olarak tanımlar. Ancak, egemen sınıf içindeki tabakalaşma tahakküm ilişkilerine tabidir ve devletle sınırlı kabul edilir. Divitçioğlu’na göre (1967: 82-83), artık-ürünün

sadece devleti temsil eden zümreler arasında bölüşülmesi söz konusu olduğu için, tabakalaşma devlet katıyla ve zümreleşmeyle sınırlıdır.

Divitçioğlu (1967: 138), “Avrupa feodalitesinde görülen insandan insana bağlılık, Osmanlı toplumunda devletten topluma bağlılık şeklinde yansır. Bu bağlılığı sağlayan, devletin yüce otoritesi, din, töre ve geleneklerden oluşan birliktir.” diyerek, Osmanlı toplumsal yapısının nasıl görüldüğünü özetler.⁴ Devlet dışında, veya bir başka şekilde kavramsallaştırıldığı haliyle devlet-reaya arasında herhangi bir ara tabaka olmadığı, tüm makam sahipleri devlet görevlisi olarak görüldüğü ve artı-ürünün bölüşülmesinden kaynaklı devlet içi bir zümreleşme olarak kabul edildiği için, sömürü ilişkileri içindeki konum ve tabakalaşmalar sorunsallaştırılmamış; sömürü ilişkileri içindeki yerlerine bakılmaksızın, artı-ürüne el koyan tüm tabakalar makam sahipliği üzerinden devlet içinde görülmüş ve makam sahibi olmayan tabakalar reaya içinde kabul edilerek, görüş alanı dışında kalmıştır. Burada toplumsal tabaka ve sınıfların, içinde oldukları hukuki statü ile toplumsal statüleri bir ve aynı addedilmiştir (Ergenç, 2013: 33-34). Bu çözümleme çerçevesi, daha sonra devlet merkezci yaklaşım tarafından bir ara tabaka olarak görülecek eşrâfın en baştan kurgunun organik parçası olmasını engellemiştir.

Şerif Mardin (1990a), devlet merkezci bu sınıfsızlık tezine, ilerleyen yıllarda sadece devlet katında değil, toplumdaki farklı istisnai tabakalaşma/konumlanma biçimlerini de kapsayacak şekilde, tabakalar ve çekirdek halinde sınıflar olsa dahi sınıfsız olan bir toplum düşüncesinin ikili karakterini perçinleyecek bir paradigmatik aşı yapar. Bu aşı, ara tabaka olarak eşrâfa kurguda yer açacak; ancak onun yine tahakküm ilişkileri içinde konumlandırılmasına ve tanımlanmasına neden olacaktır. Mardin, tüm farklılıkları kapsayacak; ancak, sürekli olarak toplumun ikiye bölünmesine neden olan siyasal-kültürel bir tabakalaşma dinamiğinin Türk-Osmanlı geleneğinde baskın olduğunu iddia eder. Statü/tabaka/zümre ile sınıf’ı birbirinden ayırmış; sınıf’ın belirlenimini ekonomik ölçütlere indirgemiş ve siyasal-kültürel olanı tabakalaşma dinamiklerinin belirleyicisi haline getirmiştir (Mardin, 1990a: 68-69).⁵ Siyasal-kültürel olan süreklileşmiş bir merkez-çevre paradigması yaratmakta (Mardin, 1990b); toplumu, statü/tabaka/zümreler itibarıyla hep ikiye bölmektedir. Mardin’e göre (1990a: 71, 77-78, 82, 89), 19. yüzyıla kadar çekirdek halinde kalmış sınıf ve sınıf bilinçlerinden bahsetmek mümkün olsa da, Osmanlı sınıflardan bahsetmeyi mümkün kılacak iktisadi faaliyet ve özerk örgütlenmelerden yoksundur. Padişahın kararı ve bürokratik elitin oluşumu, toplumda yalnızca iki toplumsal zümrenin ortaya çıkmasına izin vermiştir (Mardin, 1990a: 74-75). Osmanlı toplumu, bir yanda “yönetici ile hizmetindeki yürütme görevlileri” ile, diğer yanda “yönetilenler” olmak üzere iki zümreye ayrılmıştır (Mardin, 1990a: 74).

İmparatorluğun yasallık kazanmış bu ikili yapısının dışında, başından sonuna kadar kural-dışı addedilebilecek nesnel tabakalaşma dinamikleri de olmuştur (Mardin, 1990a: 75). Kuruluş dönemindeki Orta Asya aristokrasisine benzeyen Müslüman Türk beyleri, İmparatorluğun geç vakitlerine kadar hanedanlıklarını çeşitli yollarla korumuş eski beylikler ve “yönetici kurum”un kendi içinde taşıdığı aristokrasi oluşturma olanağı buna örnektir (Mardin, 1990a: 76-77). Ancak, “merkezi yürütme mekanizması”, ki Mardin (1990a: 78, 75-76) kurumlara bağlılığın yöneticiye bağlılıktan daha güçlü olduğunu söyler, nesnel olarak ortaya çıkan bu tabakalar üzerinde hep baskı uygulamış; onları mevcut ikili yapı içinde tutmaya çalışmıştır. Bu tabakalar, soyluluk kimliklerini ancak baskı altında korumaya çalışmışlardır.

Mardin’e göre (1990a: 76, 83, 86), âyân ve eşrâf, baskı altında kendine yaşama olanağı bulmuş nesnel bir tabakadır. Kısmen özerk bir hanedandan veya eski bir devlet adamının soyundan gelirler. Başta resmi görevlerden değil, yerel mülk sahibi olmaktan kaynaklanan yerel servetleri olmak üzere, eski ayrıcalıklarını koruyarak toprak soyluluğu elde etmişlerdir. Ancak, âyân ve eşrâf hep taşradaki diğer soylular gibi ancak başkent bürokrasisinin göz yumduğu oranda var olabilmıştır. Dahası yönetici kurumun yarattığı baskı, köylü ile aralarındaki ayrılıkları asgariye indirmiş ve onları aynı safta birleştirmiştir. “Kültürün yönetenle yönetilen arasındaki ikiliği yansıttığı ve bir ara-tabakanın bulunmadığı bir toplumda”, der Mardin (1990a: 87), âyân ve eşrâfın güçlenmesi ancak 18. yüzyılda merkezi otoritenin zayıflamasıyla ortaya çıkan bir feodalleşmeyle olmuş ve II. Mahmud’un merkezi yönetimin yasal çerçevesini yeniden kurmayı başarması sonucu kendine yasal ve kalıcı bir statü bulamamıştır. Yine de 18. yüzyılda bu gelişmeyle, hem âyân ve eşrâf içinden gelenler hem de merkezi yönetici kurumdan gelerek yerel güçlerini artıranlar, geçici olmuş da olsa sahip oldukları makamlarda sürekli kalma ve daha güvenceli toprak tasarrufu hakları elde etmiş; vergi yükümlülükleri (köylü) ile merkezce atanmış mültezimler arasında arabuluculuk işlevini üstlenmişlerdir. Âyân ve derebeyi terimleri, daha dar bir anlamda kullanılmaya başlanmış; özel olarak yönetici kurum içindeki mültezimlere karşı yerel çıkarları savunan ve zaman içinde kendilerine de iltizam verilen kişileri tanımlamak için kullanılmıştır. 19. yüzyılda yerel eşrâfın güçleneceği ikinci bir gelişme daha yaşanmıştır. Tımar topraklarının kaldırılması, toprak tasarrufu haklarının özel mülkiyete yakın bir hakka dönüşmesi, ticari ve mali gelişmelerle tarım ürünleri ihracatının artması, nakit akışının hızlanmasıyla, “açık artırmalara katılıp büyük topraklar satın alacak, toprak karşılığı borç verebilecek kadar parası olan yeni bir [özel toprak sahibi] sınıf” doğmuştur (Lewis, 1961: 444 aktaran Mardin, 1990a: 90-91). Böylelikle Batı ve Orta Anadolu’da ağa tipi bir sınıf ortaya çıkmıştır. Ancak, Mardin (1990a: 92) bu

gelişmeyi devletten özerk bir sınıflaşma olarak görmez: “[D]evletle ekonominin iç içe bulunduğu ve dolayısıyla, kârın üretim mekanizmasını denetlemekle değil, devletin önemli makamlarını elde tutmakla doğru orantılı olduğu bir ekonomik yapı içinde mümkün” olduğunu düşünür. O nedenle, merkez-çevre ikiliğinin, Jön Türklere kadar uzanacak bir şehirliler-taşralılar ikiliğiyle devam ettiğini savunur.

Devlet merkezci bu yaklaşıma göre, Cumhuriyet’in kuruluş sürecini doğrudan bu Osmanlı mirası belirlemiştir. Metin Heper (2010: 26, 37, 47) bu mirası güçlü devlet-zayıf çevre geleneği olarak özetler. Çevrede başı “yerel eşrâf” çekmiş; ancak, yerel güçlerin gücünü artırdığı dönemlerde bile eşrâf kendi arasında yatay ilişkiler geliştirerek merkez karşısında birlik olamamış veya olmayı tercih etmemiştir. Merkezi yönetimle hep dikey ilişki içinde, ona bağımlı ve onun tarafından baskılanan; bu nedenle, özerk ve kendi çıkarlarını savunabilen, sivil toplum içinde güçlü bir sınıf olma potansiyelini kaybetmiş bir toplumsal kesim olmuştur (Heper, 2010: 39, 57, 60, 67-70, 79, 85). Heper, bu kaybı, eşrâfın çıkarlarını ve servetini yerelle sınırlı görmesine, bürokratik merkezi olduğu gibi kabul etmesine, iktisadi gücünü merkezden ayırıştırıp girişimci olamamasına ve iktisadi güçlerini merkezi siyasal güce dönüştürme beceri veya amacına sahip olmamasına, dolayısıyla, merkezi bürokrasiyle yalnızca, onun zayıflıklarından veya boşluklarından yararlanarak ilişki kurmasına bağlamıştır. Bu nedenle, değişim, aşağıdan itilafli grupların uzlaşısına dayanan devrimci-toplumu harekete geçiren bir siyaset doğrultusunda olmamış; toplumda istikrarı ve birliği gözeten (ılımlı-merkezi) “aşkın devlet” eliyle yukarıdan gerçekleştirilmiştir (Heper, 2010: 27-28). Bu miras nedeniyle, Cumhuriyet öncesi döneme gelindiğinde, anlatıda eşrâf silikleşir; hatta kaybolur. Olmayan veya olmayı başaramayan bir sınıf ve sivil toplum değişim anlatısında yerini devlete bırakır. Heper’e göre (2010: 76), egemenliğin halka ait olduğunun dahi kolektif şuurda yer etmediği bir ülkede, Cumhuriyet “Atatürkçü devlet” tarafından kurulmak zorunda kalmıştır. “Atatürkçü devlet”, yani Atatürk’ün kurduğu devlet, reformların yukarıdan aşağıya yapılmak zorunda kalınmasının sonucu olarak, seçkinler tarafından toplumun genel çıkarı gözetilerek kurulan geçici ılımlı bir aşkın devlettir (Heper, 2010: 20, 68, 72).

Cumhuriyet’in kuruluş yıllarına gelindiğinde, yine devlet merkezci yaklaşıma göre, eşrâfın, ekonomik, siyasal ve toplumsal olarak bu çerçevedeki sınırları aşamaması, Batı Avrupa’daki gibi, kendiliğinden bir burjuva sınıf oluşumunun ve aşağıdan değişim olanağının önüne geçmiştir. Modern devletin kurulması yönündeki boşluk, asker-sivil bürokratlar tarafından doldurulmak zorunda kalmıştır. Çağlar Keyder’de (2014a, 2014b) bu anlatı, küçük köylülüğe dayalı toprak yapısının restorasyonu ve dünya-sistemi teorisi çerçevesinde, iktisadi çözümler derinleştirilerek yeniden kurulur. Âyânın feodal-aristokrat

bir sınıf olma girişiminin başarısız olması, güçlendiği dönemde alternatif bir emek kullanım sistemi (topraksız serf, tarım işçisi) ortaya çıkaramamış olması nedeniyle, 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla özellikle Anadolu’da merkezi devletin desteklediği bağımsız köylü statüsüne dayalı toprak yapısına dönüşmüştür (Keyder, 2014b: 27-30). Büyük ölçekli ticari tarım işletmelerine sahip veya ticarete yönelik toprak sahibi sınıf oluşmamış; köylü mülksüzleşmemiştir. “Bürokrat sınıf” ve bağımsız köylü üreticilerden oluşan bir tarımsal imparatorluk olarak dünya ekonomisiyle bütünleşilmek zorunda kalmıştır (Keyder, 2014b: 35). Ancak bir yandan da, geniş bir araçlar ağıyla küçük üreticilerin ürünlerini (küçük meta üretimi) dünya pazarına taşıyan, üretim örgütlenmesini ve borç ilişkilerini de denetlemeye başlayan bir ticari faaliyet ortaya çıkmıştır (Keyder, 2014b: 99). Keyder’e göre (2014b: 30), köylülüğün devletin kontrolünden çıkıp pazara kayması, bürokrasi/siyasi otorite özelinde memnuniyetsizlik ve direnç yaratmış; “devlet sınıfı” ile tüccar arasında çatışmaya yol açmıştır.

Keyder’e göre (2014b: 34, 51-64), ilkel birikimin gerçekleşmediği, uluslararası pazara giderek yabancı sermaye üzerinden eklenildiği ve bu eklenme sürecinde gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak aracı (komprador burjuvazi) olduğu ticaret ilişkileri, burjuvazi oluşumunun temeli; ticaret sermayesi de burjuvazinin temel biçimi olmuştur. Müslüman toprak sahipleri ve tüccarlar, dünya pazarına eklenme sürecinin dışında kalmışlardır. Savaş ve işgallerle gayrimüslim nüfusun büyük oranda kaybedildiği koşullarda Anadolu’ya sıkışılması, “kayıp” bir burjuvazi yaratmıştır; dahası ancak Hristiyan burjuvazinin “devlet[i] nüfuzu altına alarak kendisi için sınıf olma seçeneğini” kullanabileceği bir durumda “orta sınıf’ devrimi” yoluyla siyasal iktidarı değiştirme şansı kaybedilmiştir (Keyder, 2014b: 97-107). Cumhuriyet, üstyapı reformlarına yoğunlaşacak “bürokratik sınıf” tarafından kurulur. Toplumsal desteğini bulduğu Müslüman tüccar ve eşrâf ise, “sivil toplum kurma hakkından vazgeçen” (106-107) ve ancak onunla özdeşleşerek kendine yaşam alanı bulan toplumsal kesimler olarak anlatıldıkları yerlerini alır (Keyder, 2014b: 106-107).

Eşrâfın Cumhuriyet anlatısında kendine yer bulduğu ikinci hat ise, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmeye başladığını; ancak yeterince gelişmediğini kabul eden ve eşrâfı bu yetersiz gelişmişlik içinde konumlandıran bakıştır. Taner Timur’un *Türk Devrimi ve Sonrası* kitabı bu bakış açısını yansıtır. Timur (2013: 13-16), Osmanlı’da kapitalist üretim ilişkilerinin, özel olarak tımar sisteminin çözülmesiyle bir nevi feodal sınıf haline gelen ve vergi sistemini çökerterek Osmanlı’yı Batı ülkeleriyle kurulan bir borç sarmalının içine sürükleyen âyânın, genel olarak Anadolu’ya hâkim “feodal ve ataerkil üretim ilişkileri”ne rağmen gelişmeye başladığını söyler. Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesinin asıl itici gücü iç dinamikler değil, dış dinamikler olmuştur; Osmanlı’nın Batı kapitalizminin

“açık pazarı” haline gelmesi bu gelişmeyi mümkün kılmıştır. Ama bu gelişme, İstanbul ve İzmir’de yoğunlaşan, yabancı ve gayrimüslimlerin elinde bir ticaret ve cılız bir sanayi burjuvazisi yaratmış; Anadolu ise, büyük oranda doğal ekonominin ve küçük işletmelerin elinde kalmış; Doğu illerinde de yarı-feodal ilişkiler, yani “iktisat dışı cebir” kullanan ağalar egemen olmuştur. Yani, kapitalizm gelişmeye başlamış ama emperyalist ülkelere bağımlı, yarı-sömürge bir ülke ve “gayri milli” bir burjuvazi ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle, kapitalist üretim ilişkileri yeterince gelişmemiş; ve dahası, burjuvazi “Anadolu’da kapitalizmi geliştirecek devrimci bir niteliğe” sahip olmamıştır (Timur, 2013: 15).

Bu koşullar altında der, Timur (2013: 21-22), devrim, asker-sivil aydınlar ile Anadolu tüccarından oluşan küçük burjuvazi ve egemen sınıfların (yarı feodal ağalar ve eşrâf) ittifakı ile gerçekleştirilmiştir. Timur’un (2013: 56) küçük burjuvazi ve eşrâf tanımları muğlaktır. Asker-sivil aydınları, kökenleri itibariyle mi, mevcut üretim-bölüşüm ilişkileri itibariyle mi küçük burjuvazi olarak sınıflandırdığını anlayamayız. Eşrâfî tanımlarken bazen büyük toprak sahiplerinden bahsederken, bazen küçük ticaret burjuvazisini de bu tabakaya dâhil eder. Timur, ATÜT çizgisinin sivil toplumun kurulamaması nedeniyle gerçekleşemeyen devrim düşüncesinden ayrılır; Milli Mücadelenin ve Cumhuriyet’in kuruluşunu, Atatürk ve küçük burjuva radikalizminin öncülük boşluğunu doldurduğu bir devrim olarak yorumlar (Timur, 2013: 21-22, 67-72). Ancak, ittifakın iki öbeği arasında bir çatışma olduğunu dile getirir. Eşrâfın, Anadolu’da güçlü bir burjuvazi olmaması nedeniyle, Milli Mücadele sonrasında kızışan bu mücadeleyi kaybettiğini; o zamana kadar İstanbul’da kalmış “memur otokrasisi”nin benzerinin o vakit devlet aygıtına egemen olduğunu söyler (Timur, 2013: 34). Burjuvazinin güçsüzlüğünün asker ve sivil kadrolarda bir burjuvalaşma ve emperyalizmle uzlaşma eğilimi yarattığını dile getirir. İç çelişkilerine ve sapmalara rağmen, devrimin karakterini belirleyen, onun programatik olarak bir burjuva devrimi olmasıdır. Timur (2013: 70), işçi sınıfı dâhil “bütün sınıflar (...) burjuva devrimi programında birleşmişlerdir” der ve büyük toprak sahibi eşrâfın tarımın kapitalistleşmesini öngören bir programı savunmasını örnek gösterir.

Türkiye toplumsal ve siyasal tarih yazınıını belirlemiş bu iki hat da, değişim sürecinin dinamikleri, niteliği ve adlandırılması konusunda birbirlerinden ayrışsalar da, eşrâfî tanımlama ve konumlandırma konusunda benzer çıkarımlar yapmışlardır. Benzerliklerden ilki, yukarıda da belirttiğimiz gibi, eşrâfın tanımlanmasında, doğrudan üretim ve toplumsal ilişkiler içindeki yerine bakmadan ve onu ayrı bir tabaka veya sınıf olarak ele almadan önce, onu devlet veya bürokrasiyle ilişkisine göre tanımlamış olmalarıdır. Bu nedenle, bir, en fazla egemen sınıfların parçası olarak görülmüş ama ayrı bir sınıf olarak tanımlanmamıştır.

Zaman zaman statü de elde eden bir tabaka olarak görülmüştür. Ancak, zümre, tabaka veya sınıf olup olmadığı sorunsallaştırılmamıştır. İki, eşrâf hem gelişim ve değişim süreçlerine hem de devlete dışsal bir tabaka olarak ele alınmış; süreçlere yakınsaması ancak işbirliği çerçevesinde ve devlet dolayımıyla olurken, devlete yakınsadığı durumlarda da, devletin memuru tanımlamalarında olduğu gibi, bir özdeşleşmeye doğru gitmiştir. Bu anlatılara bakarak, sivil topluma öncülük etme ve/veya devlet aygıtını ele geçirme kapasitesine sahip olmaması üzerinden hiçbir zaman ayrı bir sınıf haline gelemediği çıkarımını yapmak mümkündür. Dolayısıyla, hep belli bir ideal-tip'e (sivil toplum kurucusu veya belirli özelliklerle sabitlenmiş bir burjuvazi) yakınsama çerçevesinde görüldüğü; hiçbir zaman yakınsamadığı ön kabulü üzerinden de tanımlanmaktan imtina edildiği söylenebilir.

Eşrâfın, hem tanımlanmadan muğlak bırakılmış olması hem de devletle ilişkisinin somut tarihsel verilere dayalı çözümlenmesinin yapılmamış olması, eşrâfın modern devlet oluşumu ve 1920'lerin iktidar mücadeleleri içinde görünümünü flu ve sorunlu hale getirmiştir. Zemin böylesine kaygan olmakla, daha kapsamlı ve derinlemesine araştırmalara ihtiyaç duyulmakla birlikte, eşrâf ile yönetim arasındaki ilişki, birincil kaynaklara başvurulmadan, daha çok bu iki hegemonik anlatı çerçevesinde kurulmaktadır. 1820'den günümüze kadar uzanan 200 yıllık dönem için oluşturduğu kişi başına GSYH dizileri üzerinden iktisadi büyümeyi ve iktisadi büyüme ile kurumlar arasındaki ilişkiyi incelediği ufuk açıcı çalışmalarında Şevket Pamuk bile (2014, 2018), yereldeki âyân ve eşrâf ile kurumlar arasındaki ilişkide bu hegemonik anlatının içinde kalmaktadır. Toplumsal tabaka ve sınıfların somut görünümüne odaklanmadan, yönetim tarihi açısından önemli bir çerçeve oluşturan bir çıkarımı tekrar etmektedir. Pamuk (2014: 51-53; 2020: 15, 18), gerek 17. ve 18. yüzyılda âyânın gerek 19. yüzyılda toprak sahibi, tüccar ve sarrafların artan iktisadi güçlerine paralel yerel iktidar ve özerklik elde ettiklerini, ancak merkezi yönetimde temsil edilmediklerini ve merkezi hükümetin öncülük ettiği reformları desteklemekle birlikte doğrudan karar alma süreçleri içinde olmadıklarını söylemektedir. Erken Cumhuriyet dönemine geldiğinde de, taşranın yukarıdan aşağıya merkezi hükümetin seküler reformlarıyla dizayn edilmeye devam ettiğini dile getirmektedir. Bu çıkarımda da görüldüğü gibi, eşrâf ve devlet arasındaki ilişkinin hegemonik kurulumunun sorunsallaştırılması, eşrâfın sınıfsal konumlanması ve karar alma süreçleri içindeki yerini aydınlatacak merkezi ve yerel organlar içindeki varlığının ortaya konulmasının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

“Eşrâf”ı Osmanlı Toplumsal İlişkileri İçinde Yeniden Düşünmek

Cumhuriyet'e giden toplumsal ve siyasal süreç içinde, eşrâfa görünürlük kazandırmak için, öncelikle eşrâfın toplumsal ilişkiler içinde konumlandırılması

yoluna gidilecektir. Devletle ilişkisinden, veya somut olarak yönetsel organlardaki varlığından önce, nasıl bir toplumsal tabaka ile karşı karşıya olduğumuzu anlamamız gerekir. Bu konumlandırma girişiminin çok daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyduğu kabul edilmekle birlikte, eşrâfî, tarihsel olarak toplumsal ilişkiler içinde konumlandırılmadan yapılacak her tanımlama veya görünürlük kazandırma girişiminin verili tuzaklara düşeceği göz önünde bulundurularak, öncelik toplumsal ilişkilere verilecektir. Toplumsal ilişkiler ekseninde eşrâfî konumlandırabileceğimiz yeni bir çerçeve çıkarılmaya çalışılacaktır. Burada makalenin dayanak noktası, toplumsal ve iktisadi tarih alanlarındaki son araştırmalar ve bulgulardır. Toplumsal ve iktisadi tarih alanları, bu bağlamda yeni çıkarımlar yapma olanağı sunmaktadır.

Eşrâfî, devlet karşısında değil de, toplumsal ilişkiler içinde konumlandırabilmek için, öncelikle açıklık getirilmesi gereken nokta “siyasal zor”un toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde oynadığı roldür. “Siyasal zor”u, kapitalizm öncesi tarım toplumlarında bir kişinin veya siyasal olarak özerk/bağımsız bir devlet aygıtının ve onun ajanlarının tekelinde olan ve onlara yönetme ayrıcalığı veren bir tahakküm aracı olarak değil de, doğrudan üreticinin üretim araçlarına sahip olduğu koşullarda, artık çekmenin tek yolunun doğrudan üreticinin “kişiliği üzerinde [kılıç, statü, makam vb. siyasal araçlarla] sınırlı da olsa bir mülkiyet hakkı, bir tahakküm kur”mak olduğunu gördüğümüz zaman (Oyan, 1998: 8-10), onun sömürü ilişkilerine ve toplumsal sınıfların oluşum süreçlerine içkin olduğunu anlarız. Siyasal zor dolayısıyla kurulan ontolojik olarak ayrı bir merkezi devlet değil, toprak rantını bölüşen sınıf ve tabakaların oluşturduğu “dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm” mekanizmasıdır (de Ste. Croix, 2014: 132, 264-267; Çelik, 2022: 63-64, 117). Sömürü ve tahakküm siyasal zor dolayısıyla kurulduğu için, egemen sınıflar artığa ancak bir statüye sahip oldukları durumda el koyabilmekte, konulan artığı bölüşebilmekte ve “siyasal birikim” ayrıcalıklarını devam ettirebilmektedirler (Brenner, 1985: 238; Üşür, 1992: 450). Egemen sınıflar aynı zamanda yönetici sınıflar olmaktadır. Ancak, tam tersi doğru değildir. Yani yönetici sınıflar keyfi bir zor kullanarak artığa el koymamakta; devletin memuru olup böyle bir ayrıcalığa sahip bulunmamaktadır. Bu görünümü veren toplumsal ilişkileri oluşturan sömürü ve tahakküm ilişkilerinin siyasal zor dolayısıyla örgütlenmesidir. Dolayısıyla, egemen sınıf ve tabakaların devlette sahip oldukları statüler (ayrıcalık, makam, rütbe vb.) veya meslek ünvanları, bir başka deyişle devlet içindeki görevleri değişse ve çeşitlense de, bu farklılıklar da dâhil egemen sınıfların toplumsal ilişkiler içindeki konumlarını belirleyen çelişki ve çatışmalarıyla birlikte, sömürü ve tahakküm ilişkileridir.

Osmanlı İmparatorluğu’nu -tarihte farklı biçimler almış olmakla birlikte- genel olarak bir “dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm” mekanizması olarak

gördüğümüz zaman, ister geçici ister kalıcı bir statü kazanmış veya ister belirli bir dönemde ister imparatorluk sürecinin tümü boyunca varlık göstermiş olsun, herhangi bir tabakayı, ele alınacak dönem itibarıyla mevcut toplumsal ilişkiler içinde görebiliriz. Aynı şekilde, eşrâfi da, toplumsal tabakalaşma dinamikleri ve konumlanmaları içinde değerlendirmek mümkün olur.

Eşrâf, Osmanlı resmi kayıtlarında, şehirli seçkinlere veya şehrin ileri gelenlerine verilen genel adlardan biridir. Burada, bir parantez açmak gerekirse, Özer Ergenç'in (2013: 6-36), şehir örgütlenmesini kırsal alana içkin gördüğünü ve şehrin bu kırsal alanın merkezini oluşturduğunu savunduğunu söylemek gerekir. Tarım toplumlarındaki erken dönem *polis* (şehir, kent-devleti) - *chōra* (kır, köy) ayrımında olduğu gibi, mülk sahibi sınıflar ile doğrudan tarım üreticilerinin ayrışmasına paralel olarak, mülk sahibi sınıfların (bireysel veya kolektif), yönetme haklarına sahip olanların alanı ile tarımsal artık çekilen alan birbirinden ayrılmıştır (de Ste. Croix, 2014: 25-37, 129, 154). Ergenç de (2013: 29, 30), sancak ve kazâ yönetsel birimlerinin merkezini oluşturan şehir ve kasabaları, genel olarak şehir kavramı altında toplayarak, "şehirlerin, taşrada etraflarındaki kırsal alanla bütünleşmiş birer yerleşim alanı" olduklarını söyler. "Doğrudan re'âyâ kökenli olan ve şehirde kümeleşerek taşradaki birimlerin temsilcisi durumunda bulunan" "taşralı seçkinler" in durumunu da bu bağlamda önemli bulur (Ergenç, 2013: 30). Eşrâf ve âyân bu taşralı seçkinlerin ortak adı olmuştur.

Eşrâf ve âyân, çok çeşitli statü grubunu, meslek ve makam sahibini, iktisadi-idari faaliyet alanlarındaki kişileri nitelendirmek için kullanılmıştır. Ergenç (2013: 98), eşrâf ve âyân içinde sayabileceğimiz kişileri, yani bileşenlerini şu şekilde sıralar:

Osmanlı şehir toplumunda devlet ile re'âyâ arasında, hem ahalinin temsilcisi, hem de devlet emirlerinin re'âyâya ulaşmasında ve uygulanmasında resmî görevlilerin yardımcısı bir grup vardır ki, incelediğimiz belgelerde bunlara eşrâf ve âyân denmektedir. Birinci özelliği daha ağır basan ve genel anlamda şehrin ileri gelenleri diye tanımlayabileceğimiz bu grup, zengin tüccârlardan, esnâfın yaşlı ve güngörmüşlerinden, ulemâ, imâm, hatîb gibi din adamları ile tarikat, tekke-zâviye şeyhlerinden ve şehirdeki *ma'zûl* ve *mütekaid* askerlerden [vb.] oluşmuş görünmektedir. İşte bu zümrenin üyeleri Osmanlı şehrinin fiilî yöneticilerini oluşturmaktadır.

Bu noktada sorulması gereken soru, hangi özellikleriyle bu kişilerin tümünün şehirde yaşayan diğer kişilerden ayrılarak genelleşmiş bir adla tanımlanmış olduğudur. Ergenç, bu kişilerin re'âyâ genel statüsünden, bizim sömürü ve tahakküm ilişkilerinin oluşturduğu tabakalaşmanın ifadesi olduğunu vurgulamak istediğimiz, sınıfsal özellikleriyle ayrıştığını söyler.⁶ Yaşadıkları bölgelere ve şehirlere göre farklı isim, lakap ve üslupta anılmalarının da gösterdiği gibi, bu

sınıfsal farklılığın ortaya çıkmasında yerel ölçek belirleyicidir (Aydın, 1994: 6; Özcoşar, 2015: 130-131). Yerel ölçekte neyin belirleyici olduğu ise, zamana bağlı olmuştur. Özcoşar (2015: 132), “Bir aile için eşrâf kalabilmek, eşrâf özelliği kazandıran sebeplerin ve koşulların devamlılığıyla ilişkilidir.” der. Bu bilgiler bize, eşrâfı, toplumsal ilişkiler içinde konumlandırırken dönemsel olarak yereli belirlemiş sömürü ve tahakküm ilişkilerine yoğunlaşmamız gerektiğini gösterir.

16. yüzyılın ikinci yarısında tımar sistemi çözümlenip, daha önce hâs ve zeâmet sahipleri gibi serbest dirlik sahiplerince uygulanan iltizam usulü yaygınlaşmış; vergi biçiminde çekilen ve bölüşülen artı-ürünü toplama, nakdileştirme ve intikal görevi mültezim adı verilen mukataaların (iltizam alanları) hukuki sahiplerine verilmiştir (Ergenç, 2014: 98-99, 208-210). Genel olarak tımar sisteminin yeniden üretiminde, özel olarak da tımar ve tımarlı sipahi düzeyinde doğrudan üretici köylüden artık çekmekte yaşanan kriz, tımarlar ve tımarlı sipahiler özelinde sistemin çözülüşünü, tımarlı sipahilerin aktif olarak katıldığı Celâlî İsyanlarını ve vergi ödeyemeyen “garip yiğitlerin” çift bozarak vezir, beylerbeyi, sancakbeyi kapılarına “sekban” ve “levend” olarak kapılanmalarını beraberinde getirmiştir (Öz, 1997: Akdağ, 2013: 14-16, 18; Veinstein, 2014: 45; Bkz. Çelik, 2022: 154-162). Bu çözüm, serbest dirlik, mülk ve vakıf arazi sahiplerinin toprak toplulaştırmalarının ve emek arz ve yoğunluğunu artırarak toprak üzerindeki sömürü oranlarını konsolide etmelerinin önünü açmış; onlara, iltizam uygulamaları, elde ettikleri yüksek nakdi rant, rezerv hassa çiftliklerinden çıktıkları yüksek orandaki artık ve pazar ilişkileri üzerinden biriktirdikleri paraservetlerini, toprağın fiili özel mülkiyetini elde etmek için ve temellük ilişkilerini borç ilişkilerine çevirmek için bir araç olarak kullanma olanağı vermiştir (Ergenç, 2014: 97; Oyan, 2016: 138-142, 201). Borç ilişkilerini bir iktisadi zor haline getiren borç ilişkilerinde, önce iltizam, sonra da mukataa-mâlikâne sistemi dönüştürücü bir etkiye sahip olmuştur. Tımarlı sipahilerin topraklarını terk edip celâlî oldukları bu dönemde, doğrudan üreticiden artı-ürünü temellük etme boşluğunu doldurabilecek yereldeki tüm toplumsal kesimlerin de önü açılmıştır. Yerelde yaşayan, “toprakla doğrudan bağlantısı” olan, verginin iltizam hakkını alabilecek ve doğrudan üretici köylüyle tefecilik-borç ilişkisi kurarak üretim sürecini dışarıdan finanse ederek veya doğrudan örgütleyebilecek servet birikimine sahip toplumsal tabakalar, bu yeni temellük ilişkilerinin tarafı olarak öne çıkmıştır (Veinstein, 2014: 48, Ergenç, 2014: 251-252). Bu birikime sahip şehrin ileri gelenleri, yani eşrâf ve âyân bu süreçte, birincil mültezimlerin iltizam haklarını yerele devrettikleri ikincil mültezimler olarak üretim ve bölüşüm ilişkilerine dâhil olmaya başlamıştır (Ergenç, 2014: 96-97).

17. ve 18. yüzyıl boyunca önce havale uygulaması üzerinden mukataaların fiili sahipliğini ve yöneticiliğini, sonra da mukataaların ömür boyu iltizam

hakkını ifade eden mâlikâneleri ele geçiren eşrâf ve âyân (Ergenç, 2014: 98-99; Genç, 2000: 115), toprak üzerindeki iktisadi ve idari gücünü artırdıkça, şehrin ileri gelenleri olarak adlandırılmanın ötesinde büyük toprak sahibi olarak görülmeye başlanmıştır (Kaya, 2021). Bu toprak sahipliğinin özelliği, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlar, Batı ve Orta Anadolu'da bir eğilim olarak karşımıza çıkan ve 19. yüzyıla yayılan, genişleyen pazar olanaklarıyla bütünleşik şekilde, doğrudan üretici köylünün mülksüzleştirildiği ve emeğine giderek daha fazla iktisadi zor aracılığıyla (borç ilişkileri, işletme vb.) el konulmaya başlandığı bir kapitalist “ilk birikim”le iç içe geçmesi olmuştur. Bu, eşitsiz şekilde belirli bölgelerde yoğunlaşan eşrâf ve âyânı “kır kökenli burjuvazi” veya “kırsal burjuvazi” olarak tanımlayabileceğimiz bir tabaka haline getirmiştir.

Bununla birlikte, Osmanlı kırındaki kapitalistleşme süreci “maliye sistemi dolayısıyla finans sektörüne bağımlı bir gelişmeyi gündem”de tuttuğu için, “kapitalist tarıma geçiş çiftlik sahiplerinin tarımsal üretimin organizasyonu dışında finans ve ticaret alanlarındaki hâkimiyetlerinin derecesine bağlı olmuştur (Kaya, 2021: 15). Dolayısıyla, eşrâf ve âyân, tarımsal artı-ürüne (servet) ve artı-değere (sermaye) dayalı bir üretim, finansman ve dolaşım ağı içinde konumlanmış; bu nedenle, toprak sahipliği, tefecilik ve tüccarlığın çoğu zaman iç içe geçtiği bir toplumsal tabaka, burjuva sınıf oluşumunun kırsal bileşeni haline gelmiştir. Tam da bu özellik nedeniyle, Osmanlı kırındaki kapitalist gelişim, eşrâf ve âyânın sınıf oluşumunu eşitsiz ve bileşik gelişim eğilimi içinde etkilemiştir. Siyasal birikimin havale ilişkileri üzerinden gelişen ikincil mültezimliliğin oluşturduğu bir tabaka olarak eşrâf ve âyân, artığa dolaylı ve doğrudan el koyma, doğrudan el koyduğu örneklerde siyasal zor ve iktisadi zoru kullanma durum ve biçimleri itibarıyla çeşitlilik göstermiştir. Siyasal zor, Bulgar zengin ve ileri gelenlerinden çorbacılar adı verilen tabakanın angaryaya koşma ve kendi hesaplarına çalıştırma (İnalçık, 1964: 630-631; Kaya, 2021: 42) veya Kürt aşiret beylerinin ve ileri gelenlerinin kendilerine ait kolluk gücü oluşturacak ve yargılama yapabilecek güce ulaştığı (Beşikçi, 1970; Gencer, 2011: 79) örneklerle olduğu gibi, proleterleştirmenin (ortakçı, yarıcı, ücretli emek) yanında deproleterleştirmenin (toprakbentlik, köle) de bir sermaye birikim yöntemi olarak kullanıldığı örneklerle de karşımıza çıkar (Pektaş, 2021; Kurmuş, 2007: 150). Bu iki bileşen üzerinden yaşanan ayrışma, hem feodal bir tabaka olarak direngenliğini hem de kapitalist bir tabaka olarak oluşumunu belirlemiştir.

19. Yüzyıl Düzenlemeleri ve Taşrada Eşrâf Egemenliğinin Konsolidasyonu

17. yüzyılın ortalarından itibaren, şehirli ileri gelenler olarak tanımlanan âyân ve eşrâfın, iltizam hakkı elde ederek mukataa yoluyla fiili özel mülkiyet alanlarını genişletme, borç ilişkilerini yaygınlaştırma ve “doğrudan yönetim” ile çekilen

artı-ürünü ençoklaştırma eğilimini besleyen egemen sınıf tabakalarından biri haline geldiği durumlarda, hem Osmanlı kırına hem de bir tabaka olarak kendine yeni bir içerik kazandırdığı görülür (Çelik, 2022: 336, 339, 477). Âyânlar, 18. yüzyılın sonlarına doğru ömür boyu iltizam hakkı elde ederek mâlikâne sahibi olmaya başlamış (Genç, 2000: 115); toprak ve topraktan elde edilen gelirler üzerindeki bu egemenliklerini siyasi, idari ve askeri egemenlikle birleştirerek bir “Âyânlar Çağı” açmışlardır (McGowan, 2004). II. Mahmud döneminde siyasi-idari-askeri ayrıcalıklarını koruyarak “mülk” (toprak üzerinde siyasal egemenlik) iddiasında bulunan, ve bu iddiaları nedeniyle daha çok âyân olarak adlandırılan aileler tasfiye edilmiş; bu iddiadan vazgeçerek toprak üzerindeki iktisadi gücünü koruyan aileler ise, Osmanlı kırındaki konumlarını konsolide etmişlerdir (Bkz. Çelik, 2022: 285, 334-345). Siyasal zor kullanmaya devam ettikleri durumlarda dahi, bölgesel egemenlik anlamında siyasi ve iktisadi arasında yaşanan bu ayrışma, eşrâf ve âyân olarak adlandırılı gelmiş; tasfiyenin öncesinde ağırlıklı olarak âyân adını almış toplumsal tabakanın eşrâf olarak adlandırılmasını beraberinde getirmiştir.

18. yüzyılın sonları ile başlayıp 19. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen bir dizi düzenleme, eşrâfın sınıfsal konumunu, mülk edinme biçimini ve siyasal-yönetimsel alanla olan bağını değiştirmeye başlamıştır. En önemlisi, eşrâfın, “siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyan” tabakalar ile birincil mültezimler içinden gelmekle birlikte, özellikle Balkanlarda temellük ettikleri araziler üzerinde birer “toprak sahibi-müteşebbise” dönüşen tabakayla rekabet ve mücadele içinde üretim ve bölüşüm ilişkilerine katılması olmuştur (Kaya, 2021: 11, 16, 32, 64-65; Mooers, 2000: 52-53; Çelik, 2022: 342-343). 1839 Tanzimat Fermanı, yalnız düzenlemelerin meşruiyet kaynağını oluşturan vergi tahsili işinin, vergi toplama ayrıcalığına dayanarak zenginleşen mültezim adı verilen belli kişilerden alınarak, devlet görevlilerine verilmesini; bu yolla vergilerin merkezi hazineye toplanmasını ve hazinenin uğradığı zararların tazminini amaçlamıyor (Mundy ve Smith, 2013: 70); aynı zamanda verginin topluluk ve ürün üzerinden alınmasının yerine birey ile bireysel gelir ve servet üzerinden alınmasını hedefliyordu (Kırlı, 2006: 61-62; Kaya, 2016: 17-20; Efe, 2016: 494). Bu yeni biçimiyle uygulandığı yerlerde vergi, tapu düzenlemeleriyle birlikte, fiili ve mutlak özel mülkiyet sahipliğini güçlendiren, temellük ve üretim ilişkilerini özel mülkiyet ekseninde dönüştüren ve gelir ile serveti esasen bu sürece bağlayan bir etki doğurmuştur (Kaya ve Terzibaşoğlu, 2009: 38, 41-42). Eşrâf, Ferman’dan çok kısa süre sonra geri dönülen ve Cumhuriyet’in ilanına kadar varlığını koruyan iltizam sistemi ve bu sistem üzerinden elde ettiği servetle birlikte, iktisadi zorun belirlediği rekabet içinde gelir ve servet edinmeye de başlamıştır (Güler, 2006: 131-132; Kaya, 2021: 17). Bu, eşrâf için, bir yandan bir mücadele alanı, bir yandan da

sermaye birikimini sağlama ve bu birikimi sağlayabildiği oranda bir olanak yaratmıştır.

Sınıfsal konum ve mülk edinme biçimlerindeki değişime paralel, eşrâfın siyasal-yönetimsel alanla kurduğu ilişki ve bu alanlara katılım biçimleri de bu süreçten etkilenmiştir. Bu alanda, Tanzimat iki önemli düzenleme yapmıştır. Bu düzenlemelerden ilki, taşra egemenlerinden olan büyük ölçüde tarımsal alanda ilk birikimi artırmaya yönelmiş büyük toprak sahiplerinin meclisler dolayısıyla yönetime katılmasıdır. İkincisi ise, merkezin taşradaki temsilcisi konumunda bulunan memurların, borçlandırma ilişkisine yol açan kefalet usulü ile, taşra egemenlerinin tahakkümü altına sokulmalarıdır.

Yerel Meclislerde Eşrâf

Tanzimat Dönemi'nde iltizam usulü kaldırıldığında mülk sahibi sınıfların tümü vergi mükellefi yapılmış ve verginin merkezden taşraya atanacak bir muhassıl ile ona yardımcı bir muhassıllık meclisi eliyle toplanması kararlaştırılmıştı (Önen ve Reyhan, 2011: 123-124; Kaya ve Terzibaşoğlu, 2009: 41-42). Muhassıllar, mal, emlak ve nüfus katipleri yardımıyla, vergiye esas olan menkul ve gayrimenkullerden elde edilen tüm gelirlerin sayımını yapmakla, böylelikle hazinenin gelir kayıtlarını tutup, kaydı olmayanları hazineye bildirmekle yükümlü kılınmıştı (Çadircı, 2007: 260, 267; Özkaya ve Akyıldız, 2020: 19). Taşrada mültezimliğe dayalı servet edinme kanalları kapatılan eşrâf, 1840 yılındaki Ceza Kanunu ile yetkileri daraltılıp maaşa bağlanan ve zenginleşme yolları kapatılan vali, mütesellim gibi yöneticilerle birlikte (Efe, 2009: 65), bu düzenlemeye karşı çıkacak; mal ve mülk sayımı yapılmasına direnecek; tevzi edilen vergileri ödemeyecekti (Çadircı, 2007: 266; Özkaya ve Akyıldız, 2020: 19). Valiler başta olmak üzere, taşra yöneticileri ve eşrâf karşısında vergi toplama bakımından üçüncü güç olarak ortaya çıkan ve merkezi hazineyi temsil eden muhassıllar taşradaki sınıfsal çekişmeleri hızlandırmıştır (Kırlı, 2006: 62-63). Hazine gelirlerini azaltan bu çekişme ve çatışma, Tokat gibi bazı yerlerde muhassılın öldürülmesine değin ilerlemiş; vergilerin muhassıl aracılığı ile toplanmasına ve vergi vermeye direnen bu tabakalar, muhassıllık sisteminin kaldırılarak tekrar iltizam sistemine dönülmesinin baş aktörlerinden olmuşlardır (Özkaya ve Akyıldız, 2020: 19). İltizam sistemi süreç içerisinde birçok değişikliğe uğramasına rağmen, Cumhuriyet Dönemi'nde aşar vergisi kaldırılana kadar devam etmiştir.

Muhassılların atanma ve çalışma biçimlerini belirleyen 1840 tarihli düzenlemeyle, aynı zamanda, muhassıllara yardımcı olmak üzere sancak merkezlerinde muhassıllık meclisleri ya da büyük meclisler; daha küçük ölçekli birimlerde ise

küçük meclisler adıyla yerel meclisler kurulmuştu (Çadırcı, 2007: 264; Önen ve Reyhan, 2011: 123-127; Keskin, 2009: 164-168). Muhassıllar, taşrada muhassıllık meclisleri ile birlikte faaliyet göstereceklerdi. Meclislerin görevleri arasında, kuruluş amacıyla paralel biçimde, vergilerin belirlenmesi için nüfus ve emlak tahrirleri yapmak, toplanacak vergilerin belirli bir düzene sokularak herkesten gelirine göre vergi toplamak bulunmaktaydı. Bunların yanında, bayındırlık ve sağlık işlerinin görülmesi, meclisin bulunduğu yerele ilişkin sorunların haftanın iki ya da üç günü toplanılarak halledilmesi ve asayişin sağlanması gibi başka görevler de vardı. Meclisler muhassıl başkanlığında toplanacak olup iki katip, asker zabiti, kadı ya da naibi, müftü ve yöre ileri gelenlerinden dörder kişinin katılımı ile oluşturulacaktı. Yaklaşık on kişiden oluşacak meclislerde, yerelde gayrimüslim unsurlar var ise, onların ruhani temsilcileri de bulunacaktı. Sancak merkezinin dışında kurulacak küçük meclislere muhassılın atadığı kişiler başkanlık edecek; bu meclislerde de müftü, naip ve ileri gelenler yer alacaktı. Nüfusu çok olan köylerde iki, az olanlarda bir olmak üzere, köylerde muhtarlar seçilecek ve bu muhtarla birlikte Müslüman köylerinde imamlar, gayrimüslim köylerinde kocabaşılar köy işlerini görecekti (Önen ve Reyhan, 2011: 123-127). Taşra düzeyinden başlayıp ülkenin başkentine doğru birbirine hiyerarşik olarak bağlı halde kurulan bu meclisler, vergi toplamada iltizam sistemine tekrar dönülmesine rağmen varlıklarını sürdürmüştür. 1840 yılında kurulan muhassıllık meclisleri, 1842’de memleket meclislerine, 1849’da eyalet meclislerine ve 1864’te vilayet meclislerine evrilmiş ve Osmanlı-Türk yerel yönetim sisteminin kökleri sayılmıştır (Çadırcı, 2007: 273-274; Önen ve Reyhan, 2011: 123-127; Keskin, 2009: 164-168).

Muhassılların görevlerine son verilmesine rağmen, meclislerin korunması çarpıcıdır. Burada şöyle bir süreklilik göze çarpar. Ölçek, görev, yetki, sorumluluk ve atanmışların kompozisyonu değişmekle birlikte, meclisler aracılığıyla, taşra örgütlenmesinde “ileri gelenler”in temsili sabit kalmıştır (Bkz. Çadırcı, 2007: 264-285; Önen ve Reyhan, 2011: 165-168). Muhassıllık meclislerine üye olmak “mu’teberan, vücuh-ı belde denilen erbâb-ı nüfuz ve servet”ten (İnalçık, 1964: 63) gelme ile devlet ve memleket işlerine vâkif olma koşuluna bağlanmış; onları seçecek ilk seçmenlerde de benzer özellikler aranmıştı (Çadırcı, 2007: 267). Diğer meclislerde de, ileri gelenler şeklindeki adlandırma korunmuş; sadece ilkinde olduğu gibi Müslüman ve Müslüman olmayan ayırımına gidilmişti. Bu çerçevede, Çadırcı’nın (2007: 268-273, 284-285) birçok örnekle, ayrıntılı şekilde açıkladığı gibi taşranın sosyolojik yapısını yansıtan, taşra örgütlenmesine taşrada toplumsal iktidarı temsil eden kişileri taşıyan sonuçlar doğurmuştur. Tanzimat öncesinde iltizam hakkı almış, âyânlık ve şehir kethüdalığı gibi makamlara sahip olmuş veya sahip oldukları servet ve nüfuzla öne çıkmış, genel olarak

eşrâf olarak adlandırılan kişi ve aileleri meclisin seçilmiş üyeleri olmuşlardır. Örneğin, 18. yüzyıldan beri Orta Anadolu'yu yöneten köklü âyân ailelerinden Cebberzâdeler Yozgat Meclisi üyeliklerini ele geçirmişlerdir (Çadircı, 2007: 272).

Muhassıllık meclisleri döneminde de bu bileşenle temsil edilmelerine ve hatta birçok örnekte muhassıllıkları dahil olmuş olmalarına rağmen, eşrâfın direnmesinin ardında, muhassılların veya muhassıllık meclislerinin görevlendirilmiş olması değil, bu örgütlenme aracılığıyla vergiye tabi kılınmış olmaları ve ona esas teşkil edecek mal ve mülk sayımlarının yapılmak istenmesi yatmıştır (Çadircı, 2007: 262, 266-267). İltizama dönüldükten sonra, memleket meclislerinden itibaren böyle bir direncin görülmemesi bu çıkarımı destekler (Önen ve Reyhan, 2011: 139). Bu tarihten itibaren meclisler, eşrâf açısından İstanbul merkezli olmak üzere ülke genelinde mülk sahibi sınıflar arasında ve taşrada kendi içlerinde servet ve sermayenin yeniden bölüşüm mekânı olmuşlardır. İltizam ihalelerinin tespiti ve dağılımı, Tanzimat öncesi vergilerin alınmaya devam etmesine ilişkin şikâyetler, tapu tanzimi, yolsuzluk soruşturmaları ve merkez-yerel meclisler arasındaki çatışmalar bunu gösterir (Çadircı, 2007: 269-273, 280, 281; Önen ve Reyhan, 2011: 132-137; Kırılı, 2006).

Ülke genelinde toprak üzerinde örgütlenmenin yeniden düzenlenmesinden, tüm Tanzimat düzenlemelerinin tartışıldığı, kararlaştırıldığı ve denetlendiği Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye'den başlayarak merkezi meclisler sorumlu olmuştur (Seyitdanlıoğlu, 1994: 42-47). Hem idari düzenlemeler hem de gündeme gelen konular, İstanbul merkezli ile yereldeki mülk sahibi sınıflar arasında nasıl bir çekişme olduğunu gösterir. Mart 1841'de, eşrâfın da parçası olduğu iltizamın uygulanmasını savunan tabakaların talepleri doğrultusunda muhassıllık kaldırılarak iltizam uygulamasına geri dönülmüştü (Önen ve Reyhan, 2011: 133-134). Fakat bu tek taraflı bir galibiyet değildir. Eylül 1841'de sancak merkezlerindeki küçük meclisler Meclis-i Vâlâ kararıyla, eşrâfın geleneksel olarak yaptığı işlere resmiyet kazandırdığı ve üstüne onlara devlet kasasından maaş verildiği gerekçesiyle kaldırılmıştı. 1844 yılında eyaletlerin her düzeyinde meclislere seçilecek üyelerin İstanbul'un onayına tabi olması kararı alınmıştı (Önen ve Reyhan, 2011: 136-137). Daha sonra yapılan düzenlemelerle, eşrâf, meclislerde varlığını korumakla birlikte, özellikle İstanbul merkezli toprak sahibi-müteşebbislerle, meclisler kanalıyla rekabet, mücadele ve pazarlık içine girecekti. Mücadelelerin temelinde "temettuat ve emlak sayımları" olarak adlandırılan gelire konu tüm mal ve mülkün sayılması, bu sayımlar üzerinden arazinin yeniden tahrir edilmeye başlanması, arazinin vergisini ödeme ile toprak üzerindeki hak talebinin birbirine eşitlenmeye ve tapu-kadastro uygulaması ile bu eşitlenmenin resmileştirilmeye çalışılması vardı (Terzibaşoğlu, 2006: 122, 141-142; Kaya ve Terzibaşoğlu, 2009). Vergi bir nevi çitleme, toprakta mutlak özel

mülkiyeti tesis etme aracı olarak işliyordu. Yerel meclisler bu tasarruf sahipliği sorununun çözülme yerleri olmuştu. Bu koşullar altında, özellikle Balkanlarda, mücadele, Meclis-i Vâlâ'nın Tanzimat öncesi tüm tasarruf kademelerini çiftlik sahibi lehine "tek" bir tasarruf sahipliği altında toplanmasına olanak veren Çiftlikât Nizamnâmeleriyle kısıymıştı (Kaya, 2021: 22-23, 2015). Düzenleme, bu kademelere bağlı olarak iltizam hakkını koruyan tabakalar için daraltıcı, toprak üzerindeki fiili özel mülkiyetini konsolide etmiş tabakalar için ön açıcı, fiili özel mülkiyeti mutlak özel mülkiyet yönünde dönüştürücü niteliğe sahipti. Benzer tipteki düzenlemelerden, Anadolu'daki ekilebilir tarım topraklarının da 9/10'u etkilenmişti (Terzibaşoğlu, 2006: 121). Burada, merkez ve yerel arasındaki gerilimi belirleyen, farklı düzeylerde yoğunlaşan servet ve sermayenin iktisadi ve siyasal zorun kişisellikten çıkarak, ayrı bir tüzel kişilik kazanıp kurumsallaşmakta olan devlet çatısı altında bir kamu gücüne dönüştüğü koşullarda meclisler aracılığıyla bu gücü kullanma kapasitesi olmuştur (Güler, 2006: 122; Çakır Kantarcıoğlu, 2022: 439-444).

Çatışmanın ve mücadelenin ikinci boyutu eşrâfın kendi içindedir. Bazı örneklerde, merkez veya atanmışlar burada taraf ve hakem olmaya zorlanmış görünmektedir (Bkz. Çadırcı, 2007: 273). Viranşehir (Amasra) kaymakamı Cemaleddin Bey ve mal katibi ile meclis azaları arasında çıkan miri mallara ve zimmete ilişkin tartışma, merkeze yansımış; Kastamonu idare meclisinde dava görülmesi istenmişti (BOA, A.} MKT. MVL., 3/82, 29 Ocak 1847). Osmancık eski kaymakamı Mehmed Bey ile meclis azaları Hafız ve Ali Ağa'nın birlikte halka zulmetmeleri de, Hacı Mehmed Ağa'nın merkeze yazdığı şikâyet dilekçelerine konu olur (BOA, DH. MKT., 1312/99, 30 Aralık 1870). Başka örneklerde, bu ilişki işbirliği şeklinde karşımıza çıkar. 1893 yılında başta Ali Ağa ile biraderi Hacı Ömer Ağa gelmek üzere, liva meclis azaları olan Tavas ağalarının köylülerin arazilerine el koyduğu, miktarı 30 bin lirayı geçen emval-i miriyi irtikâp ettikleri, mahallin mülkiye ve maliye memurlarıyla, askerler için verilen maaş kuponlarını yarı yarıya kırdıkları belirtilmişti. Tavas ağaları, kamu gücünün yanı sıra, eşkiya ile anlaşmış eşkiyanın silahlı gücünden yararlanarak arazi zapt etmiş ve sermayelerini artırmış; bu yolla uzun süre pek çok kişi kişiyi hapsedebilmeleri atanmışların da içinde olduğu meclis azalarıyla birlikte hareket etmeleri sonucu mümkün olmuştu (BOA, İ. MVL., 347/15090, 18 Ocak 1856; BOA, DH. MKT., 2040/43, 8 Ocak 1893). Bolu Meclisi azasından Alaybeyzade Ahmed Bey ile Hisarözü Kazası Müdürü Mustafa Efendi de uyuşarak Hisarözü'ne bağlı aşarlarını 4 kat fazla olarak toplamış ve artık çekme sürecinde köylülere çeşitli biçimde "eziyet etmişlerdi" (BOA, A.} MKT. 163/81, 13 Aralık 1848).

Yerel meclisler, tüm bu özellikleriyle, bir yandan "yetkilendirirken içe dâhil etmek suretiyle denetimine alma stratejisi"nin (Karasu, 2015: 352) parçası olmuş;

diğer yandan verilen yetkileri mutlak mülk edinmek ve sermaye elde etmek için kendi çıkarlarıyla birleştiren bir blokunun oluşmasına aracılık etmiştir. Bir siyasi mücadele arenasına dönüşen meclisler, sınıf içi bir ittifak zemini yaratmış ve tıpkı Engels'in (2011: 126) İngiltere ve Prusya'daki yerel yönetimlere bakarak söylediği gibi, Osmanlı'da da "*Yerel feodal beylerin bireysel ayrıcalıklarına son veril[diği], ama "egemenli[ğin] tüm sınıfa devredil"*meye başlandığı (Güler, 2006: 46) örgütler eliyle burjuva sınıfına özgü bir "sınıf gibi yönetme" pratiği oluşturmuşlardır (Ollman, 2012: 335-341; Keskin, 2009: 165-168; Önen ve Reyhan, 2011: 127, 131-132; Çakır Kantarcıoğlu, 2022: 389-398).

Taşrada Bürokrasi ve Eşrâf İlişkisi

1848 yılında taşra memurlarınca hazine kaynaklarına el konulduğu takdirde, zimmete geçirilen akçeye karşılık zararın bir kefilden tazmin edilmesi için *kefalet usulü* getirilmişti. Seçilen kefilin mali bakımdan güçsüz olması ve hazinenin zimmete geçirilen paraları tahsil edememesi nedeniyle 1859 yılında, memurlara kefil olan kişilerin yerel meclislerin onayına tabi tutulması zorunluluğu getirilmişti. Kefillerin mal ve mülkünün yetersiz kalması halinde, geri kalan bakiye, kefalet ilişkisine onay veren yerel meclis heyetinden tahsil edilecekti (Dayar, 2021: 32). 1869 tarihinde çıkarılan ilk Kefalet Nizamnamesi, kefalete bağlanacak memurlara ait işlemlerin başkentte hazine; vilayet ve livalarda ise idare meclislerinde halledilmesini; memura kefil olacak kişilerin servetlerinin ve itibarlarının idare meclislerince dikkate alınmasını ve onaylanmasını hükme bağlamış ve kefalete tabii olanların kapsamı giderek genişletilmişti (BOA, C.DH., 44/2158, 03.04.1873). 1873 Nizamnamesi ile, kefil olmayan memurların işe başlayamayacağı, böyle işe başlayanlar varsa memuriyetten çıkarılacağı belirtilmişti. İki usul belirlenmişti. İlki, taşrada göreve başlayacak memurların birbirine kefil olması; ikincisi, tayin edildikleri yerde ahaliden nüfuzlu kefil bulmalarıydı (Tural, 2009: 226). İkinci uygulama, daha çok eşrâfın memurlara kefil olması anlamına gelmiş; eşrâf kefil olma karşılığında memuru faizle borçlandırarak para-sermaye elde etmenin başka bir yolunu bulmuş ve kısa süre içinde kefalet sisteminin ana omurgasını oluşturmuştu (Çakır Kantarcıoğlu, 2022: 385). Yüzyılın sonunda "*memurlara kefil olanlar arasında mahalli eşrâf, neredeyse rakipsiz kalmıştır*" (Dayar, 2021: 44).

Ahmed Şerif, *Anadolu'da Tanin* isimli eserinde, II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar bu uygulamanın nasıl yerleşik hale geldiğini ve taşradaki yansımalarını anlatır.

Kefil kanuna aykırı şeylerin desteklenmesini, memura bizzat teklif eder veya kendisi zahmet etmeyerek, adamlarından birini kendisinin veya başkalarının işleri için bir selamla gönderir. Her iki teklif şeklinin altında istifa tehdidi vardır. Artık biçare memurun durumu düşünülün. Bu adam namus ve vicdan sahibi de

olsa teklifi, selamı kabul zorundadır. Çünkü memuriyetten uzak kalmak, aylarca sürünmek ve aç kalmak tehdidi vardır... Ağa memura dairesinde müracaat etmez, kendisiyle dışarda, evinde görüşerek sahip olduğu yetkiyi kullanır ve istediği işi yaptırır. (Ahmet Şerif, 1999: 157-158)

Bu yazının yayınlandığı 12 Mart 1910 tarihinden bir yıl sonra Meclis-i Mebusan aynı konuyu gündemine alacaktı. Kefalet usulüne tabi taşra memurlarının maaşlarına bir miktar zam yapılması için hazırlanan düzenlemenin tartışılması sırasında, Ankara mebusu Mehmet Talat kefalet konusuna dikkat çeker.

Birçok memurlara tesadüf edilmiştir ki, kefil bulamadıklarından dolayı gittiği yerden, mesela Bitlis'ten avdet etmiş, gelmiştir, birçok mükeffell memurlara tesadüf edilir ki, kefilin arzusunu yerine getiremediği için senede birkaç kefil değiştirmeye mecbur olur, hatta bu kefalet meselesi muamelatı Hükümete o kadar sui tesir etmiştir ki, bir Mal Müdürünün kefil mahalli eşrâfından olduğu için onun kapattığı Aşara göz yummağa mecbur oluyor. Tahrir Memurları, Defteri Hakani Memurları, Tapu Ketebes, Mukavelat Muharrirleri, Telgraf Memurları, kefalet yüzünden ezim ezim eziliyorlar, kıvrıyorlar... Yeknesak olarak bu kefalet beliyesinden memurlarımızı kurtarsınlar rica ederim. (MMZC, 11 Mayıs 1327, İ: 106: 142)

Eşrâf ile memur arasındaki bu ilişki biçimi taşrada yaygınlaşmıştır. Memurların da bu şartları kabul ederek, örneğin vergi (kayıttan düşme), nüfus (özellikle askere alma), yargılama (çoğu zaman meraları ya da köylülere ait ortak alanların çevrilmesi/çitlenmesi hususundaki şikâyetler) konularında eşrâfın çıkarlarını gözetmeleri yasal olmamasına rağmen olağan hale gelmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'ne gelindiğinde, eşrâf ve taşra memurları arasındaki bu ilişki eleştiri konusu yapılacaktır. Yemen Mektupçusu Abdulgani Seni (2022: 74-75), Mülkiye Mecmuası'nın 1909 tarihli ilk sayısında, eşrâfın memur üzerindeki tesirini ve taşrada devlet işlerinin görülmesinin eşrâfla iyi geçinmekten geçtiğini vurgular. Yerel meclisler ve devlet görevlileri ile kurulan kefalet ilişkileri tam da Abdulgani Seni'nin belirttiği gibi eşrâfın taşradaki egemenliğini perçinlemiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Eşrâf

Kaza ve vilayet meclislerinden başlayıp Meclis-i Mebusan'a kadar siyasi-yönetimsel kademelerde örgütlenen ve iktisadi ayrıcalıklarını siyasal karar alma mekanizmalarında yer alarak sabitleyen eşrâf, her ne kadar bu döneme ilişkin yazında pek dikkate alınmamış olsa da, tüm farklılıklarına rağmen sürecin – en azından taşra düzeyinde- ana dinamiklerinden biri olmaya başlamıştır. Osmanlı'daki coğrafi, etnik ve dini farklılıkların, çeşitli sömürü biçimleri ile parçalı iktisadi yapının ortasında, tarihsel olarak mülkiyet edinme biçimlerindeki tüm ayrışmalara rağmen tüccar, ulema, toprak sahiplerinden oluşan bu kesim,

yüz elli yıllık bir sınıf-içi ve sınıflar arası çatışma ve uzlaşma birikimi üzerinde, bu kez mutlakiyetten meşrutiyete geçiş sürecinde öne çıkmıştır. Edindiği mülk ve sermaye ile birlikte görece kapitalist üretime yönelmiş, hem yerelde hem de merkezde güçlenmeye başlayan eşrâfın II. Meşrutiyet Dönemi'nde yerel meclislerde ve Meclis-i Mebusan'da yer alması bu öne çıkışın niteliğini ortaya koymaktadır.

Yerel Düzeyde Eşrâf

Bu dönemde eşrâfın yerel düzeyde taşra meclislerinde örgütlendiği görülür. Özellikle eşrâf kökenli İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, taşrada siyasal karar alma mekanizmaları aracılığı ile örgütlenmeye ve sınıfsal ayrıcalıklarını kamu gücüne yaslanarak iktisadi güce dönüştürmeye çalışmıştır. Vilayet meclislerinde şehirli, kasabalı ya da köylü olarak belirtilmese de tüccar, din adamı ve büyük toprak sahiplerinin yer aldığını Dâhiliye Nezareti'nin 1914 yılında yayımladığı Vilayet Meclisleri Raporu'ndan görebilmek mümkündür. Rapor'da eşrâf adlandırmasının kimleri kastettiği belirtilmemiştir. Raporların yerel meclisler tarafından hazırlanıp Dâhiliye Nezareti'ne gönderildiği düşünüldüğünde, Nezaret'in burada genelleyici bir tasnife başvurmamış olması ihtimali yüksektir. Aynı şekilde kimi yerlerde tarımsal üretimle uğraşanların ya da toprak sahibi olanların tarımcı, kimi yerlerde ziraatçı olarak kaydedilmesi bu ihtimali nispeten doğrulamaktadır. Meslekleriyle ayrıştırılamasa da, eşrâf olarak kaydedilenlerin belli oranda vergi veren mülk sahipleri olduğunu ifade etmek mümkündür. Ayrıca Rapor'da kimi yerlerde hiç tarımcı, ziraatçı ya da tüccar adlandırmasına gidilmeden doğrudan eşrâf yazılmıştır. Dolayısıyla, bu adlandırmanın tüccar ya da toprak sahipleri için kullanıldığını ifade etmek mümkündür. Rapor'a ve Çavdar'ın (1983: 4-22) rapor üzerindeki çalışmasına göre, vilayetlerde bulunan tüccar ve büyük toprak sahibi eşrâfın illere göre dağılımı şöyledir.

Tablo 1: 1913-1914 Yılları Arasında Vilayet Genel Meclislerindeki Eşrâf ve Mesleki Kombinasyonu*

Vilayet/Sancak	Meclisi azası toplam sayısı ve mesleki ağırlığı	Yalnız Ziraat Erbabı Sayısı	Tüccar-Ziraatçı ve Eşrâf sayıları
Aydın	58 (tarımcı ağırlıklı)	26	6 (tarımcı ve tüccar)
Adana	23 (tarımcı ağırlıklı)	14	-
Diyarbakır	25 (tarımcı ağırlıklı)	9	1(tarımcı ve tüccar)
Halep	28 (tarımcı ağırlıklı)	10	3 (eşrâf)
Mamûratülaziz	22 (tarımcı ve tüccar ağırlıklı)	6	-

Hüdavendigâr	36 (tüccar, tarımcı ve din adamı ağırlıklı)	9	3
Kastamonu	27	6	-
İzmit	10 (tüccar ve serbest meslek ağırlıklı)	2	-
Menteşe	11 (tüccar ağırlıklı)	2	2 (Eşrâf) ve 1 (tüccar- ziraatçı)
Kayseri	6 (tüccar ve eski bürokrat ağırlıklı)	1	-
Sivas	29 (vücut ve ulema ağırlıklı)	4	7 (ileri gelen ve eşrâf)
Karesi	16 (eski bürokrat ve tüccar ağırlıklı)	1	1 (tüccar ve ziraatçı)
Ankara	38 (eşrâf, ulema ve eski bürokratlar ağırlıklı)	2	4 (eşrâf)
Musul	25 (eski bürokratlar ağırlıklı)	1	-
Konya	30 (müderris ve tüccar ağırlıklı)	1	1 (tarımcı ve tüccar)
İstanbul	34 (eski bürokrat ve yazar, eczacı gibi serbest meslek sahipleri ağırlıklı)	-	1 (eşrâf)
Trabzon	35 (Tüccar ve eski bürokratlar ağırlıklı)	-	1 (eşrâf)
Suriye	23 (emlak sahipleri ağırlıklı)	-	-
Teke	6 (bürokrat ağırlıklıdır)	-	1 (eşrâf)
Canik	18 (tüccar ve emlak sahipleri ağırlıklı)	-	4 (eşrâf)
Çanakkale	8 (eski bürokratlar ağırlıklı)	-	1 (tüccar ve ziraatçı)
Urfa	7 (eşrâf ve eski bürokratlar ağırlıklı)	-	3 (eşrâf)
Bolu	16 (tüccar ağırlıklıdır)	-	-

*Rapor'dan eşrâfın kimlerden oluştuğu, tüccar ya da toprak sahibi olup olmadığı öğrenilememektedir. Bu nedenle adlandırmalar doğrudan Rapor'dan tabloya aktarılmıştır.

Rapor'da adı geçen eşrâftan bir kısmının vilayet umum meclislerinden sonra merkezi karar alma organlarında da yer aldığı görülmektedir. Meclis-i Mebusan ve Millet Meclisi kayıtlarında yapılan taramalar, ziraatçı eşrâftan bazılarının yasama organı içerisinde yer aldığını ve merkezi nitelikteki organlarda karar alıcı pozisyonda bulunduğunu gösterir. Raporda (1330: 100) Adana Vilayet Umum Meclisi'nde Ziraatçı üye olarak kayıtlı Muhtar Fikri Efendi, TBMM'de mebus olacaktır. İzmit'ten toprak sahibi Halil İbrahim Efendi (Gürsoy), İzmit Livası Genel Meclisi üyeliğinde bulunmuş ve TBMM'de mebus olmuştur. Emin Bey (Sazak), Eskişehir'de vilayet meclisi üyesidir ve TBMM'de uzun yıllar mebusluk yapmıştır. Amasya eşrâfından meclis-i idare azası Topçuzade Halil Efendi'nin oğlu Topçuzade Ali Rıza Efendi, II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki Amasya belediye reisliği ve umumi meclis azalığından sonra TBMM'de mebus olmuştur (BOA, DH. SAİDd., 100/149, 22 Nisan 1868; TBMM Albümü, 2010: 9). Doğrudan doğruya Meclis-i Mebusan'da yer alanlar da vardır. Örneğin Milaslı Kadızade ailesinden

Halil Bey (Menteşe), II. Meşrutiyet Dönemi'nde Şûra'yı Devlet Reisliği, Dâhiliye, Hariciye, Adliye Nazırlığı ve Meclis-i Mebusan Reisliği görevlerinde bulunmuştur (Menteşe, 1986: 109); 1931-1946 yıllarında milletvekilidir.

Eşrâfın yerele ilişkin karar alma süreçlerinde ve alınan kararlarda etkili olduğunu ifade etmek de mümkündür. Elimizdeki kanıtlar, dönemin bürokratlarının kaleme alınan yazılardan oluşmaktadır. Dönemin Mülkiye Dergisi'nde Abdulgani Seni ve Bedii Nuri'nin kaleme aldıkları yazılarda yerel meclislerde aza olan eşrâfın kimi zaman beğenmedikleri vergileri bile kaldırtabildiklerini, kendileriyle uyuşmadıkları durumlarda çok defa mülki idare amirlerinin görevden alınmasını sağladıklarını, konaklarının adeta birer hükümet dairesi gibi işlediğini ve ceza dahi verdiklerini belirtmişlerdir (Keskin, 2009: 229). Özellikle toprak ve arazi anlaşmazlıklarına ilişkin kararların yerel meclislerde alınması, yerel egemenlerin baskın olduğu kimi meclislerde onların servetlerini artırmasını sağlamış; bu tip mülk ve sermaye edinmeye ilişkin kararlarda eşrâftan bazıları bizatihi karar alıcı olmuştur. Ahmed Şerif'in *Anadolu'da Tanin* eserinde (1999: 94), Beypazarı ve Nallıhan civarında oldukça güçlü olan ve meclis azalarından Hilmi Bey'in köy meralarını kendi arazisine kattığı ve bunun için yerel meclisten kararlar çıkarttığı, bu kararların merkez tarafından onaylandığı bildirilmekte; bu tip eşrâfın taşrada memurlar ve meclisler eliyle diledikleri gibi eyledikleri eleştirilmektedir. Hilmi Bey civarda silahlı adamlar gezdirip dilediğini de hapsettirebildiği gibi vilayet idare meclisinden de kararlar çıkarıp, emirler verebilmişti. Şerif, Bolu gezisi sırasında umumi meclis toplantısına rastlar ve bu toplantıdaki gözlemlerini aktarır. "Meclis, hiç hakkı olmayan, devlet kanunlarıyla açıkça belirtilen ve tayin edilen işlere burnunu sokmakta", "kendine geniş bir içtihat kapısı açmaktadır" (Ahmed Şerif, 1999: 448-449). Yerel meclis, bütçe için gereken tasarrufların yapılması için memur aylıklarının kısılması kararına ilişkin bir karar dahi almıştı. Abdulgani Seni ve Bedii Nuri'nin eşrâfın karar alma süreçlerindeki rolleriyle ilgili diğer eleştirilerini Şerif'in notlarında da görmek mümkündür.

Meclis-i Mebusan'da Eşrâf

II. Meşrutiyet Dönemi'nde tıpkı yerel meclislerde olduğu gibi merkezi düzeydeki Meclis-i Mebusan'da da eşrâf mebuslar önemli bir yer tutmuştur. Meclis-i Mebusan üyeleri vilayet ve kaza meclisi üyeleri tarafından iki dereceli bir seçimle belirlenmiştir. 12 Kasım 1908 tarihli ve Yanya'ya yazılmış bir belgede, çiftliklerde belli bir ücretle çalışıp da vergi vermeyen, emlak, arazi ve evleri olmayanların mebus seçimlerine katılmayacakları yazılmıştı (BOA, DH. MKT., 2656/49, 12 Kasım 1908). Topraksız emekçi ve ücretlileri temsil mekanizmasından dışlayan bu karar, zımnî olarak, vergi verebilecek geliri olanları, diğer bir deyişle, kâr edebilenleri, yani borç ilişkileri kurarak iltizam sistemi üzerinden

topraklarını işletip kâr edenleri ya da kapitalist nitelikli tarıma ya da ticarete yönelmiş olanları temsil mekanizmalarına dâhil etmeyi öngören 19. yüzyıl düzenlemelerinin II. Meşrutiyet Dönemi'nde de tescillenmesi anlamına gelmiştir. Mebus seçimlerinde oy vermek için mülk, toprak ve hane sahibi olmak şarttır. Dolayısıyla Meclis-i Mebusan'a gönderilecek mebusları seçenler de vilayet ve kaza meclislerinde önemli bir yekûnu teşkil eden mülk sahibi eşrâftır. Tıpkı seçmenleri gibi mebus namzetlerinde de kendi memleketlerinde emlak sahibi olma şartı aranmıştır. Bu da taşrada mülk sahibi olarak eşrâfın seçilme hakkına işaret eder. Dönem mebuslarının tümü ya da çoğunluğu hakkında elimizde yeterli ve doğrulanmış bir kaynak olmasa da Ahmad ve Rustow (1976: 249) tarafından yapılan çalışmada, 1908-1918 yılları arasında mebus seçilen 648 kişiden 258 kişinin meslekleri tespit edilebilmiştir. Demir (1994: 314) bu çalışmayı geliştirmiştir. Bu sınırlı veriye göre mebuslarının meslekleri şöyledir.

Tablo 2: 1908- 1918 Yılları Arasında 258 Meclis-i Mebusan Üyesinin Mesleki Dağılımı

Meslek	Ahmad ve Rustow'un Çalışmasına Göre	Demir'in Çalışmasına Göre
	Mebus Sayısı	Mebus Sayısı
İdareci	102	173
Ulema	75	155
Toprak Sahibi veya Eşrâf*	72	116 (89 eşrâf+ 27 toprak sahibi)
Meslek sahibi	65	83
Asker	19	43
İş Adamı	8	15

*Demir'in çalışmasında toprak sahipleri ile eşrâf ayrı sütunlarda yer alırken, Ahmad ve Rustow bu ikisini aynı sütuna yerleştirmiştir. Her iki çalışmada da eşrâfın kimlerden oluşup toprak sahipleri ile neden birlikte ya da ayrı ele alındıkları belirtilmemiştir.

Ulema ve toprak sahipleri toplamı idareci ve asker kökenlilerden daha fazla yer tutmakla birlikte, Ahmad ve Rustow (1976: 250-251), idareci mebusların ağırlığına vurgu yapar ve Meclis'te yer alan idarecilerin Tanzimat Dönemi'yle birlikte palazlandıklarını ve reformların faillerinin bu şehirli grup olduğunu ifade eder. Bu grup taşradan gelen ulema ve toprak sahiplerinden farklı olarak kendi içerisinde çatışmakta ve bütüncül hareket edememektedir. Taşradan gelen ulema ve toprak sahipleri ise, köylerle ve toprakla doğrudan doğruya ilişkide olduklarından daha homojen olup, sınıfsal çıkarlarına odaklanmışlar; aynı zamanda yenilikçi şehirli idareci grubun karşısında "tutucu ve gerici" bir tutum içinde olmuşlardır. Ancak, Ahmad ve Rustow'un yaptığı şehirli ve toprak sahibi-ulema şeklindeki ayrımı, Meclis'in toplumsal yapısını bütüncül olarak

yansıtmaktan uzaktır. Örneğin, idareciler olarak adlandırılan bürokrat grubun aileden gelen ve toprak sahipliğine ya da tüccarlığa dayalı kökenleri olabileceği ihtimali, Ahmad ve Rustow tarafından değerlendirilme dışı bırakılmıştır. Güneş'in (1997) II. Meşrutiyet Dönemi mebuslarının biyografik incelemelerine yer verdiği eseri tarandığında, bazı bürokratların toprak sahibi ya da tüccar ailelerden geldiği görülmektedir. Demir (1994: 214) çalışmasında bu farklı alanların geçişkenliğine değinir ve Meclis-i Mebusan'ın her üç döneminde de asker ve bürokrat mebusların toplamının ulema, meslek sahibi ve eşrâfın toplamından yüksek olmadığını gösterir. Meclis-i Mebusan'da mebus olanların aynı anda birden çok işle meşgul olduğuna, bu gerekçe ile mesleklere ve uğraş alanlarına göre tam bir tasnifin yapılmasının güçlüğüne işaret eder (Demir, 1994: 214). Bu zorluğu kısmen aşmak üzere Güneş'in (1997) verdiği bilgilerden yola çıkılarak, bürokrat olup tüccar ya da toprak sahibi ailelerden gelen mebuslar ile tüccar mebuslar aşağıdaki tabloda örneklenmiştir.

Tablo 3: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Meclis-i Mebusan'da Yer Alan Eşrâf Mebuslardan Bazıları

İsmi	Seçildiği Yer	Ailesi/Babası	Mesleği
Hilmi	Ankara	Çayırızadelerden	Tüccar- Toprak Sahibi
Süleyman	Aydın		Tüccar- Din Adamı
Ahmed Muhip	Denizli		Tüccar
İstepan	İzmir		Tüccar
Hüseyin Kâzım	Aydın	Trabzon Valisi Kadri Bey	Toprak Sahibi- Bürokrat
Panoyat Bostani	Midilli		Tüccar
Arif	Diyarbakır		Tüccar- Toprak Sahibi
Dramalı	Edirne		Eşrâftan
Rıfat	Antakya	Bereketzadelerden	Eşrâftan
Mehmet Şükrü	Maraş	Bayezitzadelerden	Aşiretten- Eşrâftan
Ahmet	Antakya	Türkmenzadelerden	Eşrâftan
Mehmed Sadık	Ertuğrul	Mustafa Bey	Tüccar- Toprak Sahibi
Hasan Tahsin	Kütahya	Zeytunzadelerden	Tüccar- Toprak Sahibi
Mehmed Memduh	Bursa	Haraçzadelerden	Fabrikatör (ailesinden kalan fabrikaları işletiyor)
Salim	Konya	Hacı Ali Efendi	Dava Vekili- Toprak Sahibi
Şaban	Priştine		Tüccar
Necip Draga	Üsküp		Tüccar- Bürokrat
Yorgi Boşo	Serfiçe		Tüccar
Hacı Sait	Süleymaniye	Hacı Abdullah Efendi	Tüccar

Rıza	Drama	Ali Bey	Tüccar- Toprak Sahibi
Mehmet Cavit	Selanik	Tüccar Recep Efendi	Bürokrat- tüccar kökenli
Derviş Ragıp	Serez	Sabit Beyzadelerden	Büyük toprak sahibi
Midhat Şükrü	Serez	Eşrâftan Şükrü Bey	Bürokrat- eşrâf kökenli
Mehmet Fevzi	Şam	Eşrâftan Azmizade Mehmet Ali Paşa	Bürokrat- eşrâf kökenli
Osman	Trabzon	Nemlizadelerden	Tüccar
Dimitri Zafiropulos	Çatalca		Tüccar
Anastas	İzmit		Tüccar-avukat
Rüştü	İzmit	İzzet Efendi	Tüccar- toprak sahibi- bürokrat
Mustafa	Biga	Demircizadelerden	Tüccar- Toprak sahibi
Abdülaziz Mecdi	Karesi	Bölükzadelerden	Tüccar- Eğitimci

Tüm mebusların meslekleri ve sınıfsal konumları hakkında bilgimiz olmamakla birlikte, Osmanlı arşivinde yer alan belgelerde, tabloda eşrâf ya da tüccar olarak adı geçen mebuslardan Antakya mebusu Rifat Bey gibi bazı mebusların toprak sahibi de (BOA, ŞD., 87/26, 7 Ekim 1915) olduğu sonucuna varabiliriz. Ayrıca idareci olarak Meclis'te yer alan mebusların bir kısmı, Güneş'in eserinde "...zade" unvanına sahiptir. Bu unvanın sıradan kişiler için kullanımı yaygın olmadığı göz önüne alındığında (Ergil, 1981: 16), idareci olarak adlandırılan bürokratlardan bir kısmının da eşrâf kökenli ailelere mensup olduğu ifade edilebilir.

1908 Devrimi, İttihat ve Terakki örgütlenmesi ve "milli iktisat" politikasıyla eşrâfın sınıfsal çıkarlarının ve sınıf oluşum sürecinin örtüştüğü görülür. Bu örtüşme, yazında daha çok siyasal örgüt ve politikaların dışardan belirlediği bir örtüşme görünümünü almıştır. Bu görünüm, Türk-Müslüman esnaf ve eşrâfi merkezine alan sermayenin el değiştirdiği, sermayenin esnaf ve eşrâf elinde yoğunlaştığı süreci belirleyen "milli iktisat" (Toprak, 2017) politikası ile de uyumlu biçimde, iktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası'nın tarım politikalarında açığa çıkar (Kansu, 2002: 229; Ballı, 2015: 6). Toprak sahiplerinin ellerindeki toprakların yasalarca korunması ve kendilerinin de mükellef oldukları tarımsal üretim üzerindeki aşar vergisinin kaldırılması hedefleri, taşradaki toprak sahibi ve tüccarın çıkarlarıyla uyumludur. Zira "20. yüzyılın başına gelindiğinde Anadolu topraklarının özel mülke dönüşmesi büyük ölçüde tamamlanmış, taşra eşrafının bir zenginleşme yöntemi olarak iltizama ihtiyacı kalmamıştı. Artık bu kesimin sınıfsal çıkarı, aşar vergisinin ilgası yönündeydi" (Önal, 2012: 152). Ancak, bu yan yana geliş ve iç içe geçişin, görünüme içerik kazandıran bir siyasal planlama veya yeni bir sınıf yaratma politikasından öte, daha fazla ve derinlikli araştırmaya ihtiyaç duyulmakla birlikte, eşrâfın sınıfsal konumlanmasından

da beslendiği anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde, yerel güçler ya da eşrâf olarak adlandırılan taşradaki toprak sahibi, tüccar ve ulemanın gerek vilayet ve kaza meclislerinde gerek Meclis-i Mebusan'da önemli sayıda ve faal olması bunun göstergesidir. Ahmad ve Rustow (1976: 257), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, köylülerin kaza ve vilayet meclisleri seçimleri dolayısıyla Meclis-i Mebusan'da yer almasını sağladıkları "toprak sahibi yerli eşrâf" ile iyi geçinmek zorunda olduğunu, 1908 Devrimi'nden sonra bu kesimin nüfuzlu hale geldiğini belirtir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşradaki örgütlenmesinin kaynağı ve faili de yine kaza ve vilayet meclislerinde yer alan toprak sahibi ve tüccardır. Kaldı ki, Meclis-i Mebusan'a seçilen mebuslar, vilayet ve kazalardaki yerel meclis üyeleridir. Kaza ve vilayet meclisi üyesi olan eşrâf içinden (Dâhiliye Nezareti, 1330; Çoker, 1994) daha sonra mebus olanlar olduğu görülmektedir. Büyük toprak sahiplerinden Mustafa Hilmi Çayırlioğlu, bu şekilde, Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki Fırkası mebusu olmuştur. Daha sonraki yıllarda TBMM'de mebus olacak olan Emin Sazak (Çalıklı, 2011: 58) ve Zamir Damar Arıkoğlu (1961: 43) gibi büyük toprak sahipleri de bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faal mensuplarıdır.

Meclis-i Mebusan'da alınan kararların bir kısmında doğrudan doğruya eşrâfın izini görmek de mümkündür. Sicil-i Nüfus Nizamnamesi'ne ilişkin 24 Mayıs 1910 tarihindeki Meclis görüşmelerinde 160 mebusun imzasıyla genel kurula bir takrir verilmişti (MMZC, C:1, İ: 96, 11 Mayıs 1326: 423-449). Takrir, mekân değiştiren kişilerin yeni geldikleri yerin nüfusundan sayılması için aradan beş yıl geçmesi hakkındaydı ve altında imzası bulunan kişilerin çoğu yukarıdaki tabloda adı geçen eşrâf kökenli mebuslardan oluşmaktaydı. İntihap Kanunu'ndaki mebus seçilebilmek için "ahali"den (ileri geleninden) olma şartına uyulmasını istemişlerdi. Dışarıdan gelenler muhacirler ve mübadiller olabileceği gibi, yöreye yerleşmiş memurlar da olabilirlerdi ve yörenin ileri gelenlerinden sayılmaları, belediye ve yerel meclis azalığından mebusluğa kadar çıkabilmelerinin önünü açabilirdi. Dönemin ünlü bürokrat mebuslarından Ahmet Ferit Bey, 159 mebus için otuz milyon Osmanlının hakkına tecavüz edildiğini söyleyerek, Osmanlı vatandaşlığı bakımından mahzurlu olacağı gerekçesiyle takrire itiraz etmişti. İbrahim Vasfi Efendi, "ticarî olan memlekette tüccar ve zürra olan memlekette zürra gelecek. İlmü irfanı yüksek olan memlekette ilmü irfana malik olan adam gelecek. Zarar yok, cahil olan memlekette de cahil gelsin ki bu Meclisi Millî bütün Kuvayı Umumiyyeyi temsil etsin" diyerek mebusların yalnız Selanik ve İstanbul kökenli olmasının önünün kapatılmasını istemiş ve takrire destek vermişti. Serfeli tüccar eşrâftan Yorgo Boşo da Vasfi Efendi'ye destek vermiş; "namuslu olacak ya o kâfi, cahil olsun" demişti (MMZC, C:1, İ: 96, 11 Mayıs 1326: 423-449). Bu tartışmadan sonra görüşmelere ara verildi ve

Nizamname, ancak tekrar, dört yıl sonra gündeme gelebildi. Takrirden yer alan beş yıl şartı, Nizamname’de yer almadı. Fakat Sicil-i Nüfus Nizamnamesi’nin ilk maddesi ile otuz sekizinci maddesi, bir yerdeki nüfusu yerli ve misafir olarak ayırdı, İntihap Kanunu’nda “yerli ahaliden olma” şartı yürürlükte kalmaya devam etti. Eşrâfın, bu kararlar, mebusluğa seçilme usulünde, yereldeki nüfuz ve üstünlüğünü rekabet konusu yaptırmayacağı görülmüş oldu.

Kongrelerde, Milli Mücadele’de ve TBMM’de Eşrâf

Birinci Dünya Savaşı’nın yenilgi ile sonuçlanması, kaybedilen toprak parçalarının yanında Anadolu’nun önemli bir kısmının işgalini de beraberinde getirmiştir. İşgaller karşısında İstanbul Hükümeti’nin direniş göstermemesi bir otorite boşluğu yaratmış ve başkentin taşra üzerindeki denetimi fiiliyatta kaybolmaya yüz tutmuştur. Milli Mücadele olarak anılan süreç tam da bu fiili boşluk ortamında işgallere karşı yerel ölçekte ortaya çıkan yeni iktidar araçlarıyla, yani kongre iktidarlarıyla doldurulmaya çalışılmıştır (Tanör, 1998). Kimisi yerel-bölgesel kurtuluşa kimisi de doğrudan doğruya tüm Anadolu’nun kurtuluşuna odaklanmış bu birimler, daha sonra TBMM çatısı altında birleştirilerek bir siyasal-yönetimsel direniş merkezi yaratılmıştır. Dönem hakkında yazılan hatırı sayılır sayıda kaynakta, direniş sürecinin örgütlenmesinde eşrâf, “ikna edilmek” ve “direnişe çekilmek” zorunda kalmış bir grup olarak resmedilir (Bkz. Kili, 2008: 25-32; Akal, 2002). Oysa kongreler, Milli Mücadele ve ilk TBMM dönemlerine ilişkin çalışmalar, her üç süreçte de eşrâfın varlığını ve etkinliğini görünür kılmış ve bu savı sorgulanır hale getirmiştir. Bu etkinlikler örgütlenme, direnişin insan kaynağı olarak asker toplama ve maddi kaynaklarını temin etme olarak somutlanabilir.

Kongrelerde ve Milli Mücadele’de Eşrâf

Batı Anadolu’nun Müslüman eşrâfı, 15 Mayıs 1919’da İzmir’in işgali ile başlayan Yunan ordularının ilerlemesi sırasında başlangıçta kayda değer bir tepki vermemişken can ve mal güvenliği tehlikeye düşünce ve bu güvensizlik ortamına karşı koyacak kurumsal örgütlenme kalmayınca direnişe geçmiştir (Timur, 2013: 20-22; Tanör, 1998: 54; Avcıoğlu, 1969: 141). Direniş ortamında yerel ve bölgesel kongrelerin örgütlenmesi işi, büyük oranda eşrâfın inisiyatifindedir. Tekeli ve İlkin (1989), İkinci Balıkesir Kongresi’ne katılanların toplumsal kökenlerinin büyük oranda “eşrâf”a dayandığını göstermiştir. 18 kaza ve nahiyeden gelen 48 temsilcinin 40’ı eşrâftan teşekkül etmiştir (Tekeli ve İlkin, 1989: 171- 173). Erzurum Kongresi’ne katılan 53 delegenin de 23’ü çiftçi-tüccar ve din adamlarıdır (Selek, 1987: 276). Fakat diğer mesleklerden gelen delegelerin içerisinde de eşrâf kökenliler mevcuttur (Aydın, 1994: 47). Alaşehir

Kongresi'ne 12'si yöre ileri gelenlerinden, 4 esnaf, 11 sarıklı hoca, 2 memur, 1 asker ve 1 efe katılmıştır (Avcıoğlu, 1969: 151). Trakya Kongreleri katılımcıları arasında da eşrâfın ön plana çıktığı görülür (Ersoy, 1999: 58, 61).

Öte yandan kongrelerin toplanabilmesine öncülük eden cemiyetlerde de eşrâfın örgütlenme faaliyetleri yoğunur. Henüz İzmir'in işgalinden önce 12 Şubat 1919 yılında kurulan Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin başkanı, daha sonra TBMM'de mebus olan eşrâftan Barutçuzade Ahmet Efendi'dir (Goloğlu, 1981: 11; Aydın, 1994: 54-55; Ersoy, 1999: 36-37). Manisa'daki Göl marmara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başında eşrâftan Hafız Osman oğlu, Söke'de Ömer Ağazade Hasan ve Beyzade İbrahim bulunmaktadır. Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Suphi Paşa Çiftliği'nde devamlı olarak toplanan eşrâf tarafından kurulmuşlardır. Ankara yöresinde de civar yerlerdeki toprak sahibi, tüccar ve ulema toplanarak burada örgütlenmişler ve direnişe ilişkin kararlar vermişlerdir (Ersoy, 1999: 39). Tüm bu süreçte adı geçen eşrâftan önemli bir kısmı, ilk TBMM'de mebus olacaktır.

Örgütlenme yalnız kongreler düzeyinde değil; silahlı cephede de başlamış; düzensiz milis birliklerinden oluşan yerel savunma birlikleri Kuvayı Milliye hareketini başlatmıştır (Timur, 2013: 18-22). Milis kuvvetleri, resmi ordu birlikleri, Batı Anadolu'daki efeler, gönüllüler ve kongre kararları doğrultusunda müfreze kuvvetlerinin başında bulunan eşrâf ve köylü kesimlerdir (Ergil, 1981: 82). Eşrâf ve köylü arasındaki feodal ve yarı feodal nitelikli ilişki biçimi, eşrâfı öne çıkarmıştır (Ahmed Cemil, 1927: 378-379). Resmi orduya "İttihatçı gâvuru" damgasının vurulmasının ve bu nedenle subaylara olumsuz bakılmasının bu rolün belirginleşmesinde önemi olmuş olabilir (Avcıoğlu, 1969: 136-137). Köylü, subayların yerine eşrâfın talimatlarına uyarak seferber olmuştur.

Aşiret örgütlenmesinin yaygın olduğu Doğu bölgelerinde aşiret reislerinin kendi silahlı milis kuvvetlerini oluşturdukları görülür. Ersoy'un (1999: 70) verdiği bilgilere göre, Urfa yöresinin Fransızlar tarafından işgalinden sonra aşiret reislerinin oluşturduğu birlikler ve asker sayıları şöyledir.

Tablo 4: Urfa'da Aşiret Reislerinin Direnişe Sevk Ettiği Asker Kaynakları

Birliği Temin Eden	Birlikteki Direnişçi Sayısı
Milli Aşireti	150
Mehmet Emin Müfrezesi	250
Badıllı Aşireti Reisi Sait Bey	250
Döğerli Aşireti Reisi Bekir	600

Anze Aşiret Reisi Hacım	600
Şeyhanlı Aşiret Reisi Hacı Ömer Efendi	100
Bucak Aşireti Reisi Mehmet Ağa	150
İndeli Aşireti Reisi Bozan Ağa	600

Batı bölgelerinde de müfreze birliklerini yer yer bizatihi eşrâfın komuta ettiği ve direnişe katıldığı görülür. Örneğin tamamına yakın katılımcısının eşrâf olduğu Balıkesir Kongresi'nde alınan kararların 7. maddesinde, “Yunan’a karşı harekât devam ettiği müddetçe milli seferberlik umumi olup herkes hizmet-i vataniye ile mükelleftir...” ifadeleri kullanılmıştır. Ayrıca 13. maddeye göre, “Cephelerdeki bütün askerlerin yedirilme, giydirilme ve hastalıklarının tedavisi, teçhizatlarının tamamlanması ve yedek bölükler bulundurulması” konularını düşünüp zamanında hizmetin yürütülmesi için cephe karargâhları gerilerinde bu işlerle görevli, başlarında eşrâfın bulunduğu birer Menzil Müfettişliği kurulmuştur. Köylülerin silahlı direnişten kaçtıkları takdirde bölge dışına çıkarılacağı ya da Yunan’a teslim edileceği; ölenlerin ailelerine maaş bağlanacağı da eşrâfın aldığı kararlar arasındadır (Tekeli ve İlkin, 1989: 176-177). Bu yaptırım içeren kararlar, eşrâfın köylülerden asker kaynağı temininde ön planda olduğunu göstermektedir.

Örgütlenme ve asker toplama faaliyetleri, mücadele sırasında hem cephe gerisinde hem de cephede finansal kaynak gerektirmiştir. Anadolu tüccarı, toprak sahipleri, din adamları, oldukça az sayıdaki Müslüman fabrika sahipleri, memur ve subay bürokratlar ile topraksız ve az topraklı köylülerden yaratılacak kaynaklar, Kuvayı Milliye'nin ve Milli Mücadele'nin finansmanını oluşturmuştur. Bu finans kaynaklarının toplanıp harekete geçirilmesinde başlangıçta Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile kongreler aktif rol oynamıştır.

Müderrişoğlu (1974: 187-188), Kuvayı Milliye'nin ve Milli Mücadele'nin finansal kaynağının yaratılmasında çiftlik sahipleri, soylu aileler ve eşrâfın yaptığı bağışların önemine dikkat çeker. Gerçekten de hem kongreler döneminde hem de Milli Mücadele'nin örgütlenerek merkezileştirildiği TBMM döneminde eşrâfın savaşa finansal katkısına ilişkin birçok örnek mevcuttur. Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kasım 1919 ile Temmuz 1920 tarihleri arasında yaptığı yardımlara bakıldığında, birçok eşrâfın yardımda bulunduğu görülmektedir. 7500 kuruştan fazla yardım yapan eşrâf ve verdikleri miktar şöyledir.

Tablo 5: Ankara’da Milli Mücadele’ye Finansal Destek Sağlayan Eşrâftan Bazıları

Eşrâfın Namı ve Adı	Verdiği Miktar
Avundukzade Remzi	40.000
Çubukzade Arif	20.000
Hacı Tahir Ağa ve Şerikleri	20.000
Çulhazade Hacı Ömer	10.000
Çulhazade Osman	10.000
Çulhazade Rifat	10.000
Attarbaşızade Mehmet	15.000
Hamamcızade Bekir Ağa ve Şerif	15.000
Güdüllü Hacı Ahmet	10.500
Alemdarzade İsmail	10.000
Çürükçüzade	10.000
Tabak Hacı İbrahim	10.000
Tabak Hacı Nuri	10.000
Yağcızade İsmail	10.000
Kalıpçızadeler (Hacı Tahir Ağa ve Şerikleri)	7.500
Kuruçayırılızade Mehmet ve Ali	7.500

Kaynak: (Şimşir, 2006: 190)

Örgütlenme, Askerlik ve Finansman Bakımından TBMM’de Eşrâf

TBMM’nin örgütlenmesinde ve TBMM tarafından sürdürülen ulusal direniş hareketinin yönlendirilmesinde eşrâf olarak adlandırılan toprak sahipleri ve tüccarların önemli bir pozisyonda oldukları görülür. Ersoy (1999) ve Çoker’in (1994) çalışmalarından derlenerek oluşturulan tablo, Birinci Meclis’teki mebusları aile kökenleri ve faaliyet alanlarına göre görmemizi sağlamaktadır.

Tablo 6: Birinci Meclis’te Tüccar ve Toprak Sahibi Eşrâf

Adı	Seçim Bölgesi	Ailesi/Babası	Mesleği
Zamir	Adana	Arıkzadelerden	Toprak sahibi
Mehmed Hamdi	Adana	Hacı Hüseyin Efendi	Din Adamı-Toprak Sahibi
Ali Rıza	Amasya	Topçuzadelerden	Toprak Sahibi- hayvancılık(ipek böcekçiliği)

Mustafa Hilmi	Ankara	Çayırlızadelerden	Toprak sahibi-Tüccar
Şakir	Ankara	Kınacıadelerden	Tüccar (ATO ve İş Bankası'nın kurucularından)
Hilmi	Ardahan	Filibeli Mustafa Bey	Tüccar (İstiklal Mahkemesi kararıyla asıldı)
Ahmet Akif	Batum	Hicabizadelerden	Tüccar- Çiftçi
Ahmet Hamdi	Biga	Hacı Hüseyin Efendi	Tüccar
Mehmet	Biga	Ali Beyzadelerden	Tüccar- Toprak Sahibi- zeytincilik
Derviş	Bitlis	Zülfikarzadelerden	Toprak Sahibi- Hayvancılık- Tüccar
Yusuf Ziya	Bitlis	Koçzadelerden	Tüccar (Divan-ı Örf kararıyla asıldı)
Nuri	Bolu	Salim Ağa	Tüccar
Mehmet Şükrü	Canik	Hacı İbrahim Efendizadelerden	Tüccar
Süleyman	Canik	Boşnakzadelerden	Tüccar- Toprak Sahibi
Mustafa Nuri	Denizli	Hacı Ali Ağa	Toprak Sahibi
Necip	Denizli	Hacı Hüseyin Efendi	Tüccar
Diyab	Dersim	Ferhat Uşağı aşireti reisi- kahraman ağazadelerden	Toprak Sahibi-Aşiret ağası
Mustafa	Dersim	Abbasoğlu Aşireti reisi- Zeynozadelerden	Aşiret ağası
Feyzi	Diyarbakır	Pirinççizadelerden	Tüccar- Toprak Sahibi (30 köyün sahibi)
Mehmet Feyzi	Elazığ	Mahmut Ağa	Toprak Sahibi
Muhittin	Elazığ	Çötelizadelerden	Toprak Sahibi
Mahmut	Ergani	Mehmet Penah Efendi	Toprak Sahibi
Rüştü	Ergani	Hacı Necip Paşa	Toprak Sahibi
Ahmet	Ertuğrul	Eşrâftan Mehmet Efendi	Çiftlik- Toprak Sahibi (1921'de istifa etti sayılmış)
Halil	Ertuğrul	Emekli Yüzbaşı İbrahim Bey	Tüccar- Toprak Sahibi (bağcılık-bahçecilik)
Hüseyin	Erzincan	Mir Hüseyinzadelerden (Seyyid ailesi)	Toprak Sahibi

Asım Vasfi	Erzurum	Mühürzadelerden	Hayvan Tüccarlığı
Emin	Eskişehir	Hacı Abdurrahman Ağa	Tüccar- Toprak Sahibi
Halil İbrahim	Eskişehir	Sipahizadelerden	Tüccar- Madencilik
Mehmed Niyazi	Eskişehir	Çamzadelerden	Tüccar- Hayvan Yetiştiriciliği
Veliyullah	Eskişehir	Bayraktarzadelerden	Tüccar
Mehmed Ali Cenani	Gaziantep	Eşrâftan Rasim Paşa	Toprak Sahibi
Mehmed Yasin Sani	Gaziantep	Abdullah Nafi	Toprak Sahibi
Mehmed Tahir	Isparta	Kucurzadelerden	Toprak Sahibi- Halıcılık
Mehmet Sami	İçel	Ali Rıza Bey	Toprak Sahibi-Tüccar
Ahmet Mazhar	İstanbul	Tüccardan İsmail Akif Bey	Tüccar
Abdullah	İzmit	Eşrâftan Emir Ali Efendi	Tüccar- Müderris
Sait	Kangırı	Hacı Şeyhzadelerden	Tüccar
Tahir	Kangırı	Musluzadelerden	Tüccar
Yusuf Ziya	Kangırı	İsfendiyarzadelerden	Toprak Sahibi
Mustafa Sırrı	Karahisarı Şarki	Serdarzadelerden	Tüccar- Toprak Sahibi- Dava Vekili
İbrahim Cevdet	Karesi	Eşrâftan Yörükoğlu Ali Bey	Toprak Sahibi
Ali Rıza	Kars	Emlak Sahibi İsmail Bey	Toprak Sahibi- Tüccar
Fahrettin	Kars	Pirzadelerden	Tüccar
Hüseyin Sabri	Kastamonu	Eşrâftan Hacı İsmail Hilmi Efendi	Tüccar- Toprak Sahibi
Osman	Kayseri	Yüzbaşı Mustafa Bey	Tüccar
Bekir Sıtkı	Kırşehir	Kocaağazadelerden	Tüccar- Toprak Sahibi
Mehmed Rıza	Kırşehir	Cerit Türkmen Aşireti	Aşiret mensubu- Tüccar (1926'da idam edildi)
Bekir	Konya	Hacı Osman Efendi	Tüccar
Mehmet Rifat	Konya	Saatçizadelerden	Tüccar
Hüseyin	Kozan	Eşrâftan Şeyh Ali Efendi	Toprak Sahibi
Ragıp	Kütahya	Hocazadelerden	Tüccar
Yusuf Cemil	Kütahya	Eşrâftan Halil Kamil Efendi	Tüccar
Hacı Bedir	Malatya	Rişvan Aşireti reisi	Aşiret Reisi- Toprak Sahibi- hayvancılık
Garip	Malatya	Eşrâftan Mehmet Şerif Ağa	Toprak Sahibi
Reşit	Malatya	Eşrâftan Yakup Ağa	Toprak Sahibi
Mehmed Rüştü	Maraş	Hacı Aslan Bey	Toprak Sahibi
Mehmet Tahsin	Maraş	Hüdayizadelerden	Toprak Sahibi

Paşo Yakup Hamdi	Maraş	Boğazadelerden	Aşiret Reisi (Meclis'e gelmedi)
Hamza Hayati	Menteşe	Mehmet Asım Bey	Toprak Sahibi
Yusuf Ziya	Mersin	Mahmut Efendi	Toprak Sahibi
Kasım	Muş	Çeşnigilzadelerden	Toprak Sahibi- Tüccar
Vehbi	Niğde	Tüccardan Hacı Hasan	Tüccar
Rüstem	Oltu	Hemşizadelerden	Toprak Sahibi
Ömer Lütfi	Saruhan	Ethem Efendi	Toprak Sahibi
Kadri	Siirt	Hamdizadelerden	Toprak Sahibi
Nuri	Siirt	Kasımzadelerden	Tüccar
Abdullah	Sinop	Zeytunzadelerden	Tüccar
Ahmet Hamdi	Tokat	Mütevellizadelerden	Toprak Sahibi- Tüccar
Celalettin	Trabzon	Tüccardan Hacı Ali Hafız Efendi	Tüccar
Pozan	Urfa	Berazi Aşireti reisi	Aşiret Reisi- Toprak Sahibi
Hasan Siddık	Van	Haydaranlı Aşireti Reisi	Aşiret Reisi
Yusuf Bahri	Yozgat	Tatlızadelerden	Toprak Sahibi

Kaynak: (Ersoy, 1999: 107-134; Çoker, 1994 kaynaklarından derlenerek oluşturulmuştur.)

TBMM'nin örgütlenme sürecinde olduğu gibi askere alma ve asker kaçaklarına karşı yargılama yapma işlerinde de eşrâfın yer aldığı görülür. Ahz-ı asker şubeleri yeniden düzenlenerek, düzenli orduya geçilmeye çalışılmıştır (Çankaya, 2019: 178). Düzenli orduya geçildikten sonra da, cepheden firarlar azalmadan devam etmiştir. İstiklal Mahkemeleri yargılamalarına kadar bu durum sonlandırılmayacaktır.

2 Eylül 1920'de TBMM gündemine gelen 8 maddelik Bedel-i Nakdi Kanun Layihası ile tam da asker kaynağının kısıtlı olduğu dönemde, altı aylık seferberlik süresince askerlik hizmetlerini yerine getiremeyecek olanlardan bedel alınması ve muaf tutulmaları önerilir. Seferberlik altı ay içerisinde bitmezse her altı ayın sonunda tekrar bedel alınması hüküm altına alınır. Firari ve bakaya olanlar da bu Kanun'dan yararlanabilecek ve şartları sağlayan Müslüman ve gayrimüslimler, askerlik bedeli ödedikleri takdirde seferberliğe katılmayacaktır. Bu Layiha, Meclis'te eşrâf kesimi hakkında önemli bir tartışmaya neden olmuştur (TBMM, ZC, 02.09.1336, 477-490).

Milli Mücadele'nin yürütülmesinde ortaya çıkan maddi kaynakların azlığı sorununa bir çözüm bulmak üzere bedelli askerlik uygulamasını getiren bu düzenlemenin toplumun ancak belirli bir kesiminin çıkarına olacağı söylenmiştir (TBMM, ZC, 25.10.1920: 161-176). Bursa mebusu operatör Emin Bey, Birinci Dünya Savaşı'nda da uygulanan bu tedbirin mahzurlarına dikkat çeker. Ona göre

bedelli askerlikten kazanç sağlayacak olanlar, yalnız “zengin evlatları, tüccar ve esnaf evlatları”yla sınırlıdır ve savaşa gidenler daha çok yoksullardır. Birinci Dünya Savaşı’nda tüccarlar ve zenginler daha çok zenginleşmekle meşgulken birçok yoksul asker savaşta ölmüştür. Bundan dolayı bedelli askerlik kanunu kabul edilmemelidir. Antalya mebusu Hamdullah Suphi ise, bedelli askerlik uygulamasının kabulü halinde, meşruiyetin kaybedebileceğini şu sözlerle belirtir: *“memleketin Meclis’e karşı bir tek noktai nazarı olacaktır - ki onu biz kendi elimizle vereceğiz - bir takım eşrâf ve ağniyadan ibaret olan Millet Meclisi, kendi çocuklarını, kardeşlerini her şeyden evvel düşünmüştür, kanunu onun için yapmıştır.”* Fakat Layiha, Maliye Vekili Ahmet Ferit Bey tarafından savaş finansmanı için zaruri addedilerek savunulur. Ferit Bey’e göre ülkede eşrâf ve avam arasında sınıf farklılığı teşkil edecek kadar iktisadi bir farklılık yoktur. Sınıf farklılığına ve eşitsizliğe yapılan vurgu, Avrupa’ya özgüdür. Avrupa’da neredeyse krallık derecesine yükselmiş bir “ağniya” sınıfı mevcuttur ve bu sınıf Türkiye’de “ne yazık ki” mevcut değildir. Bu nedenle daha ağır vergiler koymak da mümkün olmadığından, kaynak temini için Maliye’nin bedelli askerlikten gelecek meblağlara ihtiyacı vardır. Layiha’nın ilk maddesi reddedilince encümene geri gönderilir ve 25 Ekim’de tekrar görüşülmeye başlanır. 25 Ekim görüşmelerinde, daha sonraları Şeyh Sait İsyanı sırasında idam edilecek olan Bitlisli tüccar ve mebus Koçzade Yusuf Ziya Bey, “doğuşun, yaşayışın, ahlâkın, tabiatın tefrik ettiğini biz tevhit edemeyiz” ifadelerini kullanır ve diğer mebuslardan “doğru” sesleri yükselir. Nihayetinde Kanun 62’ye karşı 51 ret ve 1 de çekimser oyla kabul edilir. Kanun, eşrâfın cephe gerisinde kalmasına ve askerliğin eşrâftan olmayan köylüler tarafından yerine getirilmesine yaramıştır. Savaşın insan kaynağını eşrâftan olmayan köylüler oluştururken bedeli nakdi uygulaması ile eşrâf bu konuda, finansman sağlayıcı olmuştur.

Milli Mücadele’nin ilk zamanlarından beri direnişin maddi kaynağının önemli bir kısmını sağlayan eşrâf, TBMM açıldıktan sonra da bu faaliyete devam etmiştir. Bedel-i Nakdi uygulamasının yanında ilk TBMM’de 1920 yılının sonlarına doğru oluşturulan bütçe giderlerinin %53’ü askeri harcamalardan oluşmaktadır. Gelirlerin ise %70’e yakını tarımdan sağlanmaktadır (Müderrişoğlu, 1994: 38). Bütçe gelirlerinin en önemli kaynağı olan tarımda, büyük toprak sahibi eşrâfın payı önemlidir.

Bedel-i Nakdi Kanunu gibi Meclis’e eşrâfın teklifiyle gelip kabul edilen kanuni düzenlemelere de rastlamak mümkündür. Adana mebusu ve büyük toprak sahibi eşrâftan Zamir Bey ve arkadaşları 1922 yılı sonunda Meclis’e ziraat makinaları ile yakıtlarının ithaline dair bir takrir vermişlerdir. Büyük toprak sahibi olup makineye dayalı tarımsal üretim yapan ya da bu aletlerin ticareti ile meşgul eşrâfın gümrük vergisinden muaf tutulmasını amaçlayan takrir, binek,

nakil ve koşuma elverişli hayvanatın gümrük vergilerinden muaf tutulmasını vaaz eden diğer bir kanunla birlikte 12 Nisan 1923'te Meclis'te kabul edilmiştir. Kanun görüşmeleri sırasında bu kanunların halkın genel çıkarına değil; yalnız ticaretle ve tarımla uğraşan sermaye sahiplerinin çıkarlarına uygun olduğu yolundaki eleştiriler, muafiyetlerin köylüler için de fayda sağlayacağı, vergisiz biçimde ithal edilen mal ve hayvanların iç piyasada da ucuz satılacağı ve üretimi artırarak genel refahı yükselteceği gibi gerekçelerle bertaraf edilmiştir (TBMM, ZC, 12.04.1339: 69-81). İtirazlar eşrâfın zenginleşmesi için Meclis'in kanun çıkaramayacağı yönünde olsa da, kanun kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.

Milli Mücadele Dönemi'nde işgallere ve içeride ortaya çıkan isyanlara karşı tüm sınıf-ıçi farklılıklarına rağmen örgütleyici faaliyetlerde bulunan eşrâf, Milli Mücadele'nin sona ermesiyle birkaç yıl içerisinde sınıf-ıçi farklılaşma ve siyasi iktidarla ilişkisi bakımından ayrılmıştır. 1923 yılında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar TBMM'den çıkarılan teşvik ve destek kanunları ile büyük tüccar ve toprak sahibi eşrâfın sınıfsal çıkarları desteklenecektir (Çakır Kantarcıoğlu, 2022: 393-475). İş Bankası'nın kurucuları arasında büyük toprak sahibi ve tüccar mebuslar bulunmaktadır. Cem'in (2011: 300-301) "cumhuriyetin mutlu azınlığı" olarak adlandırdığı bu kesim, "istiklâl savaşından gelme nüfuzlu politikacılar, tüccar ve eşrâftır". Ayrıca bu eşrâfın sermaye birikim sürecinde finansal ve sinai kapitalizme yönelmelerinde kolaylıklar sağlanmıştır.

Sonuç

Eşrâfi tarihsel süreçler içerisindeki toplumsal ve yönetsel konumuyla görünür kılma yönündeki bir girişim olarak bu çalışma, 19. yüzyıldan başlayıp Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süreçte eşrâfın "ne"liğini sorunsallaştırıp, daha sonra eşrâfın sınıfsal konumunu somutlaştırmaya ve belirginleştirmeye odaklandı. Bu çerçevede Osmanlı-Cumhuriyet tarihinin 150 yıllık kısıtlı bir tarihsel döneminde dahi, imparatorluğun başından itibaren görülen bir eğilimin tekrarlandığı ve kavramın içeriğinin sürekli olarak yere ve zamana bağlı olarak değiştiği gerçeğini temel aldı.

Bu dönemde, özel olarak âyânların tasfiyesi, yani yereldeki ikincil mültezimlerin, fiili toprak sahibi ve doğrudan yöneticilerin ellerinden siyasal egemenlik ayrıcalıklarının alınmasıyla başlayan ve Tanzimat'la birlikte belirginleşen süreçte, bu kökenden gelmekle birlikte, ülkenin bütününde veya yerelde siyasal egemenlik iddia etmeyen ancak fiili mülkiyet ve yönetim haklarını, iktisadi güçleriyle birleştirerek koruyan bir tabakanın eşrâf adıyla öne çıktığı ortaya kondu. Bu tabakanın, temelde büyük toprak sahibi olarak tarımsal artığa el koyan bir tabaka olduğu; ancak, artığa el koyma ve bölüşme yolu olarak

vergi sisteminin omurgasını oluşturan iltizam sistemi temelinde hem siyasal zor-iktisadi zor'un hem de zirai-mali-ticari alanların iç içe geçmesi nedeniyle, tabakanın sermaye ve servet biriktirme süreçlerinin bu alanların her birinden, eşitsiz ve bileşik gelişim eğilimi içinde, beslendiği vurgulandı. Bunun, bir yandan, mülksüzleştirme ve artığa el koyma süreçlerinde siyasal zorun devamı; bir yandan da, mutlak özel mülkiyet, değişen emek biçimleri, borç ilişkileri ve doğrudan işletme pratikleri, pazarla ilişkilerin güçlenmesi üzerinden yaşandığı durumda iktisadi gücün belirginleşmesi anlamına geldiği gösterildi. Ayrıca, bunun, başkent İstanbul'da yoğunlaşan servet ve sermaye birikiminin yeniden üretim süreçleri ile, zaman zaman bir karşıtlık ve rekabet, zaman zaman da işbirliği ve müzakere içinde bir gelişim dinamiği yarattığı ortaya kondu. Bu çelişki ve çatışmaların tümü, eşrâfın, özellikle Batı ve Orta Anadolu'da, bu çiftlikleşme-kapitalistleşme sürecinin parçası olduğu durumda, temelde büyük toprak sahipliğine dayanan, sürecin özgün dinamikleri nedeniyle zirai, mali (tefecî, sarraf, banker) ve ticari (tüccar) sermayeyi birleştiren kapitalist bir sınıflaşmanın ürünü burjuva sınıfı içinde konumlanmış "kır kökenli" veya "kırsal burjuvazi" diyebileceğimiz bir tabaka biçimini aldığını göstermektedir. Eşrâf, kapitalistleşme süreçleriyle eklemleme biçimine göre, kimi bölgesel veya tekil örneklerde bu tabakanın dışında da kalabilmiştir. İleriki çalışmalarda, eşrâfın tabakalaşmasında bu farklılıklar daha ayrıntılı bir şekilde ortaya konulabilirse, çizmekte olduğumuz resim daha da belirginleşecektir. Aynı şekilde, İstanbul merkezli servet-sermaye birikim kanallarıyla kurduğu ilişki de daha derinlikli çalışmalara ihtiyaç duymaktadır.

Osmanlı kırında, eşrâfın merkezinde olduğu nasıl bir üretim ve bölüşüm ilişkisi değişikliği yaşandığı; bunun eşrâfın burjuvazi-içi bir tabaka biçimini alırken, nasıl farklılıklara yol açtığı; siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyan tabaka ve sınıflar ve kapitalistleşmekte olan tabaka ve sınıflar ile nasıl bir ilişki içine girdiği, daha ayrıntılı çalışmalarla netleştirilebilecek olsa da, makale sınırları içinde, bu ilişki biçimleri dâhil, eşrâfın somutta nasıl bir görünüm aldığı ortaya konmaya çalışıldı. Bunun için, bu konumlanmaya somut görünümünü veren yerel ve merkezi meclislerdeki varlığına, örgütlenmesine ve örgütleyici faaliyetlerine odaklanıldı. Bu meclislerde, eşrâf, bir yandan, gelir-vergi bağı üzerinden kurulmakta olan mutlak özel mülkiyet ve tarımsal üretimin kapitalistleşme dinamiklerinin yol açtığı rekabetin tarafı haline gelmiş; bir yandan da, iltizam gibi ayrıcalıklarını korumanın yolunu elde etmiştir. Meclisler, eşrâf için, diğer sınıf ve tabakalarla müzakere içine girdikleri alanlardır. Bu meclisler aracılığıyla, kişisel makama dayalı ayrıcalıklarını kaybettikleri bir uğrakta, sınıf gibi yönetme ayrıcalığının parçası olma şansı yakalamışlardır. Cumhuriyet'in kuruluşu kadar giden süreçte, değişen toplumsal ilişkilerin egemen bir sınıf olarak ortaya

çıkardığı burjuvazinin, Osmanlı kırındaki omurgasını oluşturur hale gelmeleri, üretim ve bölüşüm ilişkilerindeki dönüşümle iç içe geçmiş bu meclisler yoluyla yönetime katılmalarıyla mümkün olmuştur.

20. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde, taşra meclislerinden Meclis-i Mebusan'a uzanan bir örgütlenme içerisinde eşrâf, tedrici olarak yerelde iktidarın omurgasını oluştururken, merkezde de iktidarın önemli bir bileşeni haline gelmiştir. İstanbul'un işgaliyle birlikte, Anadolu'nun yeni bir iktidarlaşma süreci içine girmesi, eşrâfın sınıf egemenliği açısından bir sıçrama yaşamasına neden olmuştur. Kendi içindeki farklılıklara rağmen, bir uzlaşma ve işbirliği içinde, Milli Mücadele'nin örgütlenmesi, askeri ve finansal kaynakların temin edilmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Savaşın yerel-bölgesel (kimi zaman ulusal) karar organları olan kongrelerin örgütlenmesi ve savaşın finansal ve beşeri kaynaklarının temininde belirleyici olmuştur. Büyük Millet Meclisi'nin açılışında ve etkinliğinin devamında eşrâfın özel bir önemi vardır. Meclis'teki varlığı ve karar alma süreçlerindeki etkinliği bunu belirginleştirir.

Eşrâfın, sınıf oluşumu ve konumlanmaları üzerinden yaşadığı tabakalaşma, yönetime katılma ve yeni bir siyasal iktidarın örgütlenme uğraklarının görünür kılınması, Cumhuriyet'in burjuva devrimi niteliğinin, salt programatik ve ittifaka dayalı bir hat üzerinden değil, bizatihi burjuva sınıf oluşumu ve konumlanmaları üzerinden anlaşılabileceğini gösterir.

Sonnotlar

¹ Tarihsel yönetim sosyolojisi yaklaşımı derinlikli kuramsal tartışmaların yapılmasını beklemektedir. Ancak, sadece bu çalışmaya zemin oluşturması amacıyla Burcu Bayrak (2016) ve Ömer Bozkurt'un (1995) çalışmalarından yararlanılmıştır.

² Yönetim alanının, devlet-toplum ikiliğini aşmaya olanak veren bir alan olduğunu savunan ve bunun nasıl bir teorik çerçeve içinde yapılabileceğine ilişkin daha önce yürütülen bir tartışma ve katkıdan faydalanılacaktır (Bkz. Çelik, 2022). Bu bağlamda taşraya nasıl bakılabileceğine ilişkin teorik katkı da ayrıca yol gösterici olacaktır (Bkz. Çakır Kantarcıoğlu, 2022).

³ Karl Marx *Kapital III*'te bireylerin şeylerle öncelikle değil, ancak sonuç olarak ilişkisi olduğunu; bu nedenle, mülkiyetin öncelikle bir toplumsal ilişki olduğunu söyler (aktaran Sayer, 2012: 89-92).

⁴ Yazarın orijinal baskıda kalın vurgulu gösterdiği ifadeler özellikle vurgulanmamış; hepsi aynı font ve biçimde yazılmıştır.

⁵ “[S]iyasal iktidarın yalnızca padişaha ve yürütme mekanizmasına ait olduğuna ilişkin Osmanlı görüşünde ortaya çıkan sapma, Osmanlı İmparatorluğu’nda tabakaların siyasal nitelikli olduğu görüşünü doğurmuş, siyaset oyunu da ‘ya hep ya hiç’ ilkesinde somutlanmıştır: Kişi, tanımı gereği, ya tepede olacak ya ezilecektir. Bu tabakaların belirginleşmesi, Avrupa’da mal ve hizmet üretim ve dağıtımını üstlenen tabakaların belirginleşmesine tekabül etmektedir.” (Mardin, 1990a: 81).

⁶ “Re’âyâ denen yönetilenlerin tümü, hukuken ve sosyolojik olarak gerçekten birbirinden farklı sınıfların üyesi olarak karşımıza çıkar. ... her bir sınıfın birbirinden tamamen ayrılmadığını, iç bütünlüğünün ve düzeninin genel siyasal yapıya ters düşecek bir nitelik taşımadığını... re’âyâdan olan bir birey, farklı özellikleriyle aynı anda birden fazla sınıfın üyesidir.” (Ergenç, 2013: 33-34).

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

TBMM, Zabıt Cerideleri

Abulgani Seni (2022). Taşrada İdare Memurlarının Hal ve Mevkii. İçinde: A Tetik vd. (Dü.). *Mülkiye*. 1. 73-78.

Ahmad F ve Rustow D A (1976). İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 4-5. 245-284.

Ahmed Şerif (1999). *Anadolu’da Tanin* (Cilt 1). M Ç Börekçi (Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Akal E (2002). *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*. İstanbul: Tüstav.

Akdağ M (2013) *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – “Celâlî İsyancıları”*. İstanbul: YKY Yayınları.

Arıkoğlu D (1961). *Hâtıralarım*. İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası.

Avcıoğlu D (1969). *Türkiye’nin Düzeni: Dün- Bugün- Yarın*. Ankara: Bilgi Basımevi.

Aydın G (1994). Milli Mücadele’de “Eşraf”. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Ballı E (2015). II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Bayrak M B (2016). *Yönetim Sosyolojisi: Bir Konflasyon Denemesi*. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Beşikçi İ (1970). *Doğu Anadolu'nun Düzeni*. İstanbul: E Yayınları.

Brenner R (1985). Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. İçinde: T H Aston ve C H E Philpin (der). *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bozkurt Ö (1995) Sosyoloji ve Yönetim Bilimleri. İçinde: *Kamu Yönetimi Disiplini Sempozyumu*. Ankara: TODAİE. 45-50.

Cem İ (2011). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çadırcı M (2007). *Tanzimat Sürecinde Türkiye - Ülke Yönetimi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Çalığışu B (2011). Türk Siyasal Yaşamında Emin Sazak. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Çankaya Ö (2019). Millî Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 15(29). 175 - 204.

Çavdar T (Mart 1983). 1929(1913) İdare-i Vilayat Kanunu ve Genel Meclis Üyelerinin Mesleklerine İlişkin Nitelikleri. *Amme İdaresi Dergisi*, 16, 4-22.

Çelik F E (2022). *Kişisel İktidardan Millet Meclisine; Saltanattan Cumhuriyete*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Çoker Z (1994). *Türk Parlamento Tarihi*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.

Dahiliye Nezareti (1330). *Dahiliye Nezareti Umur-u Mahalliyye ve Vilayet Mecmua-i Seneviyyesi, İdare-i Vilayet Kanununun Tatbikinden Üç Yüz Otuz Senesi Zarfında Vilayet-i Osmaniyyede Vücuda Gelen Asar-ı Terakki ve Umran*. Dersaadet: Hilal Matbaası.

Dayar E (Bahar 2021). Memur Kefalet Nizamnameleri. *OTAM*. 49. 25-52.

de Ste. Croix GEM (2014). *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*. Çev. Ç Sümer, İstanbul: Yordam Kitap.

Demir F (1994). İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914). (Basılmamış Doktora Tezi) İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

Divitçioğlu S (1967). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. Kırklareli/Vize: Sermet Matbaası.

Efe A (2009). Osmanlı devleti'nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği. *Tarih Dergisi*. 49. 59-89.

Efe A (Ağustos 2016). II. Mahmud'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği. *Bellekten*. 288. 483-506.

Çelik F E ve Çakır Kantarcıoğlu M (2023). Cumhuriyet'in Kuruluş Anlatısında Bir Toplumsal Tabaka: "Eşrâf". *Mülkiye Dergisi*, 47 (5), 211-257.

- Engels F (2011). *Tarihte Zorun Rolü*. Çev. S Erdoğan. Ankara: Sol Yayınları.
- Ergenç Ö (2013). *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Ergil D (1981). *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayını.
- Ersoy A (1999). Milli Mücadele’de Ağa ve Eşraf. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Gencer F (2011). Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 30(49). 75-96.
- Genç M (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Goloğlu M (1981). *Milli Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa*. İstanbul: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayını.
- Güler B A (2006). *Yerel Yönetimler, Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Güneş İ (1997). *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci : I. ve II. Meşrutiyet 2*. Ankara: TBMM Vakfı Yayını.
- Heper M (2010). *Türkiye’de Devlet Geleneği*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalçık H (Ekim 1964). Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler. *Bellekten*. XXVIII(112). 623-690.
- İslamoğlu H (1991). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kansu A (2002). *1908 Devrimi*. Çev. A Erbal, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kantarcıoğlu M Ç (2022). Cumhuriyet’in Kuruluş Döneminde Köy Kanunu ve Devlet- Köy İlişkisi. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Karasu K (2015). İdarenin Mülkle Bağının Kurulması: Mülkileşme. İçinde: E Tural ve S Çapar (der). *1864 Vilayet Nizamnamesi*. Ankara: TODAİE, 345-368.
- Kaya A Y (2021). Balkanlar ve Batı Anadolu’da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914). *Devrimci Marksizm*. 45-46. 11-66.
- Kaya A Y (2016). XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti: Genel Çıkarın İnşasında ya da Yıkımında Özel Çıkarların Rekabeti. İçinde: Alp Yücel Kaya, Ayşegül Sabuktay, Dilek Akyalçın Kaya ve Ertekin Akpınar (der). *Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti – “Çoğulluğu ve Farklılığı İçeren Bir Birlik Özlemi”*. Sempozyum Bildirileri Kitabı. İzmir Akdeniz Akademisi. 17-38.

Kaya A Y (2015). On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Mid Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-Holders, Subaşıs and Sharecroppers. İçinde: E Kolovos, *Ottoman Rural Societies and Economies*. Rethmyno: Crete University Press.

Kaya A Y ve Terzibaşoğlu Y (2009). Tahrir'den Kadastro'ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi "Kadastro tabir olunur tahrir-i emlak". *Tarih ve ToplumYeni Yaklaşımlar*. Güz 9. 7-56.

Keyder Ç (2014a). Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var Mıydı?. İçinde: Ç Keyder ve F Tabak (der) *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 1-14.

Keyder Ç (2014b). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Keskin N E (2009). *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.

Kırlı C (2006). Yoksulluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Güz 4, 45-119.

Kili S (2008). *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kurmuş O (2007). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Yordam Kitap.

Küçükömer İ (2007). "Batılılaşma" – Düzenin Yabancılaşması. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Mardin Ş (1990a [1967]). Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci [Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. 22(4). 111--142]. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset - Makaleler I*. İstanbul: İletişim Yayınları. 67-100.

Mardin Ş (1990b [1973]). Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri [Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics. Daedalus. Kış. 169-190]. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset - Makaleler I*. İstanbul: İletişim Yayınları. 30-66.

Mooers C (2000). *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

McGowan B (2004). Âyanlar Çağı (1699-1812). İçinde: H İnalçık ve D Quataert (der) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. Cilt 2 (1600-1914). İstanbul: Eren Yayıncılık. 761-884.

Menteşe H (1986). *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Mundy M ve Smith R S (2013). *Modern Devlete Giden Yolda Mülk Siyaseti*. Çev. S Kızıltoprak. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Müderrişoğlu A (1974). *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*. Ankara: Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları.

Ollman B (2012). *Yabancılaşma – Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*. Çev. A Kars. İstanbul: Yordam Kitap.

Oyan O (1998). *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Oyan O (2016). *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*. İstanbul: Yordam Kitap.

Öğütler V S ve Çeğin G (2010). *Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği – Sosyo-Tarihsel Teorinin 'Sınıf'la İmtihanı*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.

Önal N E (2012). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Geçişte Büyük Toprak Sahiplerinin Sınıfsal Rolü ve Dönüşümü. *ODTÜ Gelişme Dergisi*. 39. 137-169.

Öz M (1997). XVI. Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma. *Osmanlı Araştırmaları*. XVII. 77-90.

Özkaya Y ve Akyıldız A (2020). Muhassıl. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31, Ankara: TDV Yayınları, 18-20.

Özcoşar İ (2015). Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakir'inde Eşraf. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 14 (53). 127-144.

Pamuk Ş (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk Ş (2018). *Uneven Centries - Economic Development of Turkey Since 1820*. Princeton: Princeton University Press.

Pektaş Ö (2021). Emek Tarihi: Özgür Olmayan Emek Tartışmaları. İçinde: U Karakoç ve A Y Kaya (der). *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*. İstanbul: İletişim Yayınları. 197-234.

Sayer D (2012). *Soyutlamanın Şiddeti [Tarihsel Materyalizmin Analitik Temelleri]*. Çev. G Çağalı Güven. İstanbul: Habitus Yayıncılık.

Selek S (1987). *Anadolu İhtilali C.1*. İstanbul: Kastaş Yayınları.

Seyitdanlıoğlu M (1994). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Şimşir B N (2006). *Ankara Ankara: Bir Başkent'in Doğuşu*. Ankara: Bilgi Yayınları.

Tanör B (1998). *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TBMM Albümü: 1920-1950 (Cilt 1). (2010). Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1.

Tekeli İ ve İlkin S (1989). *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Terzibaşoğlu Y (2006). Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi? *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*. 4. 121-147.

Timur T (2013). *Türk Devrimi ve Sonrası*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Toprak Z (1986). "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu" İçinde: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi V*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1340-1344.

Toprak Z (2017). *Türkiye'de Milli İktisat Politikası*. İstanbul: Dođan Kitap.

Tural E (2009). Osmanlı Posta Bürokrasisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 28(46). 205-230.

Üşür İ (1992). Ek Bölüm: Geçiş Tartışmaları. İçinde: M Dobb. *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Belge Yayınları. 355-452.

Veinstein G (2014). Çiftlik Tartışması Üzerine. İçinde: Ç Keyder ve F Tabak (der), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 35-56.